

Ашраф Аҳмад

**УЛУҒБЕК
МУҲАММАД ТАРАҒАЙ
(1394—1449)**

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ
ХАЛҚ МЁРОСИ НАШРИЕТИ

Аҳмад, Ашраф

Улуғбек Муҳаммад Тарағай. — Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 40 б.

Тақризчи: тарих фанлари доктори Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ.

Буюк ватандошимиз, олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбекнинг ҳаёт йўли ва ижоди мана 600 йилдурки Шарқ ва Ғарб олимлари ва маданият арбобларининг диққатини ўзига жалб қилиб келаётир. Бу олти асрнинг турли даврларида турли мамлакат олимлари Улуғбек масаласига ўзларича ёндашдилар. Лекин шу кунгача буюк олим, султон ҳаёти ва ижодининг барча тарафлари тўла ёритилди, деб бўлмайди.

Эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу рисола кўп йиллик тадқиқотлардан бир шингил бўлиб, унда кўп масалаларга янгича ёндашилган ва Мирзо Улуғбек ҳаёт йўлидаги муаммоларни ёритишда ҳаққонийлик, тарихийлик дастурига амал қилинган.

Рисолада ватанимиз ва маданиятимиз тарихи билан қизиқувчи ўқувчилар ўзи учун фойдали нарсаларни топадилар, деган умид-дамиз.

Муҳаррир: Муҳсин УМАРЗОДА.

ББК 72.3 г.

А 4702620100 — 65 103—94
М 361 (04) — 94

© Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994

ISBN 5-86484-121-8

УЛУҒБЕК ВА УНИНГ «ЗИЖИ»

1. БОЛАЛИК ВА УСМИРЛИК ЙИЛЛАРИ

XIII асрнинг биринчи ярмида Чингизхон ва унинг авлодлари томонидан барпо этилган империя XIV аср бошларига келиб ҳам ҳарбий-сиёсий нуқтан назардан, ҳам ижтимоий-иқтисодий нуқтан назардан ҳолдан тойиб, кучсизланган эди. Учта ғарбий улусда, жумладан Урта Осиёнинг шимолий Хоразмдан бўлак қисмини, қисман Шарқий Туркистон ва шимоли-шарқий Хуросонни ўз ичига олган Чиғатой улусида ҳам аҳвол ана шундай эди. Буюк улус таркибига кирган Хитой 1368 йили мўғул ҳукмронлигидан қутилди. Уша XIV аср ўрталаридаёқ мазкур уч ғарбий улусдаги мўғуллар деярли бутунлай турклашиб кетган эдилар. Кечаги мўғуллар маҳаллий ўтроқ туркларнинг таъсири остида исломни ҳам қабул қилдилар, бироқ бу жараён Чиғатой улусида бироз чўзилди.

Марказий ҳокимият сусайиши билан маҳаллий бек ва амирлар нуфузи орта бориб, натижада бу тарқоқликнинг кучайишига олиб келди. Чунончи, XIV аср ўртасига келиб Эрон бир қанча майда мулкларга бўлиниб кетди. Мовароуннаҳрда ҳам шундай жараён юз бераётган эди. Бироқ, нисбатан кучли бўлган амир Қазағоннинг (1346-1358 йиллар) ўн икки йиллик ва хон Туғлуқ Темурнинг (1347-1363) ўн олти йиллик ҳукм суриши бу жараённи тўхтата олмади. Хонларнинг тез-тез алмашиб туриши ва улус амирлари ўртасидаги тўхтовсиз тўқнашувлар мамлакатни харобага айлантирди. Мовароуннаҳрнинг мўғул истилосидан аввалги юксак маданияти инқироз ва тушкунлик билан алмашди. Маданий ўсишнинг омиллари ҳам йўқ қилинди. Хон мулозимлари ва маҳаллий ҳокимлар томонидан таланаётган халқ қашшоқлашиб қолган эди.

Шундай қилиб, Темур Мовароуннаҳрнинг сиёсий саҳнасига чиққан замонда яъни XIV аср 50-йиллари-

нинг охирида мамлакатда хўжасизлик ва беқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу пайт Мовароуннаҳрда ҳукм юргизаётган амир Қазағон 1346 йили Қазонхонни ўлдириб, ҳокимиятни қўлга олган эди. Темур амир Қазағон ҳокимлигининг охириги йилида сиёсий саҳнага чиқди. В. В. Бартольд тўғри айтганидек, Темурнинг фаолияти Мовароуннаҳрнинг кейинги даврдаги ҳаётини ва Улуғбек даврини кўп тарафдан белгилаб берди.¹ Албатта, бу қисқа рисолада Темур тарихини муфассал баён қилиб бўлмайди. Шундай бўлсада Улуғбек туғилиши олдидан юз берган воқеалар ҳақида бироз тўхталишни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Улуғбек дунёга келиши арафасидаги амир Темур фаолияти билан боғлиқ энг муҳим ҳодисалар қуйидагилар эди. Темурнинг чиғатой хонлари ва уларнинг амирилари билан чиғатой улусида узоқ йиллар давомида ҳокимият учун олиб борган кураши ниҳоят 1370 йили унинг тўла ғалабаси билан якунланди. 1366 йилиёқ ҳали Темур қайнағаси амир Ҳусайн билан сафдош бўлиб юрган кезларида энг сўнгги кучли чиғатой хонлари Туғлуқ Темур ва унинг ўғли Илёс Хожанинг ҳарбий кучини синдиришга муваффақ бўлади. Булардан кейинги хонлар Темур томонидан қўйилган қўғирчоқ хонлар бўлиб, унинг мақсадларига хизмат қилардилар.

Чиғатой хонлари сиёсий саҳнадан туширилганидан сўнг амир Темурнинг Мовароуннаҳр тахти учун курашида чиғатой амири ва қайнағаси амир Ҳусайн асосий рақиби бўлиб қолади. Бу амир билан беш йиллик кураш пировад оқибатида Темурнинг ғалабаси билан тугайди: 1370 йили амир Ҳусайн Балхда қатл қилинади. Шундай қилиб мазкур йили амир Темур чиғатой улусининг ягона ҳокими бўлиб қолади: бу улусга у пайтлар бутун Урта Осиё, Қозоғистоннинг Оролдан шарқдаги қисми, Шарқий Туркистон ва шимоли-шарқий Хуросон, яъни Амударёдан жанубдаги ерлар кирарди. Лекин расман Темур қўғирчоқ хонларнинг амири ҳисобланар эди. 1370 йилга келиб Темур асосий рақибларини йўқ қила олган бўлса ҳам амир Қайхўсрав Хутталоний каби нуфузли амирлар билан ва Хоразмни тўла бўйсундириш учун ҳали кураш олиб бориши керак эди. Бунга яна ўн йил сарфланди.

Бу орада Темурнинг ташқи сиёсий фаолиятида эришган муҳим ютуғи Жўчи улуси, яъни «Рус улуси» устидан

¹ Бартольд В. В. Улуғбек и его время. — В кн: Бартольд В. В. Сочинения, Т. II, ч.2. Наука, 1964; с.25 (Таржима бизники—А. А.)

назорат ўрнатгани бўлди. 1376 йили оқўрдалик ўзбек амири Тўй Хожа Уғлоннинг ўғли Тўхтамиш Оқ Ўрдан қочиб, Темур ҳузурига келади ва икки йил унинг памоҳида яшаб, хизматида бўлади, ундан ҳарбий маҳоратни ўрганади. 1378 йили Тўхтамиш Темурнинг ҳарбий ёрдами натижасида ўз рақиби Темур Маликни енгади ва Оқ Ўрданинг хони бўлиб олади ва дарҳол Олтин Ўрдани бирлаштириш учун кураш олиб боради. 1380 йили у Калка дарёси бўйида Мамайни енгади, бутун Олтин Ўрданинг хони бўлади.¹ Темурнинг Тўхтамиш устидан ҳомийлиги ва нозирлиги бундан кейин ҳам давом этади. Темурнинг 1391 ва 1395 йилларда Олтин Ўрда ва демак Русияга, ўз ҳомийсига нисбатан номқўрлик қилган шогирдни жазолаш учун ташкил қилган иккита юриши натижасида Олтин Ўрда хонларининг ҳарбий қудрати абадий синдирилди ва бундан кейинги бир неча ўнйилликлар давомида улар ўзаро курашларида ўртаосиёлик ҳокимларнинг кучларига таяндилар. Ана шу даврларда Русия Олтин Ўрданинг мулки сифатида билвосита Темур ва Улуғбекнинг иттифоқида бўлди.

1386 йили Темур Эроннинг ғарбий вилоятларига «уч йиллик юриш»ни бошлайди, 1391 йили эса «беш йиллик юриш»ни бошлайди. Бу иккала юриш натижасида Темур бутун Эронни Ҳиндистонгача, Ироқни, Сурияни, Шарқий Анатўлияни ва бутун Кавказни (шимолий ва жанубий ҳам) ўз салтанатига қўшиб олади.

Олд Осиёга қилинган «беш йиллик юриш» пайтида, Темурнинг лашкарлари Ғарбий Эрон ва Ироқда турганида, ҳижрий 796 йил жумодий-ул-аввалнинг 19-да (мелодий 1394 йил 22 мартдан) Темурнинг ўн етти яшар кичик ўғли Шохрухнинг лашкар ўғруқида Султонияда (Жанубий Озарбайжонда) турган хотини Гавҳар Шод оға кўз ёриб, ўғил кўради. Бу пайт Ироқ Жазирасида энди забт этилган Мардин шаҳри бўсағасида турган Темурга 17 апрел куни чопар келиб, бахтли воқеа ҳақида хабар етказди. Янги туғилган болага катта бобосининг номи билан Муҳаммад Тарағай исми берилди. Лекин уни бобоси алоҳида меҳр билан «Улуғбек» деб атайвергани учун унинг асосий исми Улуғбек бўлиб қолади.

Уша йилнинг ўзида 14 август куни, Шохрухнинг яна бир хотини кўз ёради, у ҳам ўғил кўради ва бу ўғлига Иброҳим Султон исми берилди. Улуғ-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. Изд-во АН СССР, М., — Л., 1950, с. 242, 311—312.

бекни Темурнинг бош хотини Сарой Мулк хонумнинг қарамоғига ва Иброҳим Султонни бошқа хотинларидан бири Туман оғанинг қарамоғига берилади. 1394 йил майда маликалар Иброҳим туғилган ерга—Арманистон ва Озарбайжонга чақириб келтирилади: Темур у ерга илгарироқ келиб турган эди. Уша йилнинг сентябрида улар яна Султонияга қайтиб келадилар. Бироз муддатдан сўнг улар яна Темур ҳузурига чақириладилар. 1395 йил баҳорида маликалар гўдаклар билан Самарқандга, уларнинг 1394 йил кузидан бери турган отаси Шохрухнинг ҳузурига юбориладилар. 1396 йили Шохрух хотинлари ва болалари билан Қашқадарёда Ҳузурда (ҳозирги Ғузур) «беш йиллик юриш» дан қайтиб келаётган Темурни кутиб олади.

Ҳиндистонга қилинган юриш бошланишида Сарой Мулк хонум Улуғбек билан бирга Темурни Қобулгача кузатиб боради, бу эса буюк жаҳонгирнинг шу набирасига нисбатан бўлган алоҳида меҳр ва мурувватидан далолат беради. 1398 йил августида Темур хотини билан набирасини Кобул яқинидан орқага—Самарқандга қайтаради. Бу ҳақда хабар берган Ғиёсиддин Али буни Темурнинг севимли набирасидан ажралиши оғир бўлишига қарамай, Ҳиндистоннинг иссиқ иқлими боланинг соғлиғига ёмон таъсир кўрсатиши мумкинлигидан қўрққан деб тушунтиради.¹ 1399 йил 30 мартада Улуғбек бобоси Темурни Ҳиндистон юришидан келаётганида Амударё бўйида кутиб олаётган маликалар ва шаҳзодалар орасида бўлади.

«Етти йиллик юриш» деб аталган ҳижрий 801-807 (мелодий 1399-1404 йиллардаги) Олд Осиёга қилинган юришда Улуғбек бувиси билан лашкар ўғруқида бўлади. Уша йилларда Темурнинг қишлайдиган ери ўзининг шайин иқлими ва ов учун бой ҳайвонот дунёси билан унга жуда ёққан Қорабоғ эди; бу ерда у ўғруқ билан 1399-1400, 1401-1402, 1403-1404 йиллар қишларини ўтказади. 1400-1401, 1402-1403 йиллари маликалар ва шаҳзодалар Улуғбекнинг туғилган шаҳри Султонияда яшайдилар. 1403 йили Улуғбек, Иброҳим Султон ва бошқа шаҳзодалар амир Темурни Арзирумда кутиб оладилар. 1404 йили майнинг ўртасида Темур Эроннинг шимолидаги Дамованд тоғидаги мустаҳкам Ферузқўҳ қалъасини олади. Ҳижрий 806 йил II зулқадасида (1404-йил

¹ Ғиёс ад-Дин Али. Дневник похода Темура в Индию. (Пер. с перс. предсл. и примеч. А. А. Семенова, М., Изд-во вост. лит-ры. М., 1958, с. 66—67.

21 майда) у маликалар Сарой Мулк хонум ва Туман оғани амирзодалар Улуғбек, Иброҳим Султон, Ижал ва Саъдваққослар билан бирга Самарқандга юборади.

Темур «етти йиллик юриш» дан Самарқандга ҳижрий 807 йил 10 муҳаррамида (1404 йил 19 июлида) қайтиб келади ва Боғи чинорда тўхтади, сўнг шаҳарга киради. Темур Самарқандга келганида унинг Ферузқўҳ қалъасида олдинроқ маликалар ва шаҳзодалар билан бирга юборган ўғруқи ҳали пойтахтга етиб келмаган эди. Ўғруқнинг Самарқандгача йўли Бовард, Мохон, Марв, Амуйа (Чоржўй), Бухоро, Вобкент, Работи Малик, Чаҳор Манор, Тоткант, Қоча Маликкент ва Шаҳрисабз шаҳарлари орқали ўтган эди. Темур билан маликалар ва набираларининг тантанали учрашуви бўлиб ўтганидан сўнг унинг амрига кўра Сарой Мулк хонум Боғи чинорда тўхтади, Туман оға эса—Боғи биҳиштда. Афтидан набиралар ҳам бувилари билан аввалги тақсимланишда тўхтаганлар. Темурнинг ўзи Боғи биҳиштда тўхтади. Бу ерда у бироз оғриди, аммо тезда тузалди. Шундан сўнг у Боғи шимолга кўчди ва бир неча кун у ерда «давлат ишлари» билан машғул бўлди; бу «ишлар»нинг моҳияти ҳақида фақат тахминлар тузишимиз мумкин (улар Хитой юришига тайёргарчилик кўришдан иборат эмасмикан?) Шундан сўнг охириги юришда зафар қучиб қайтганлиги муносабати билан тантаналар ўтказилади.

Бундан кейин ҳижрий 807 йил рабиъ-ул-аввалнинг биринчи куни, «бичин» (маймун) йили, яъни 1404 йил 7 сентябр куни Темур Кониғилда қурултой чақириб, набираларини уйлантириши муносабати билан улкан тўйни бошлади. Тўй тантаналарида Темурга тобё барча мамлакатларнинг подшоҳлари ва шаҳзодалари иштирок этди. Тўйнинг бошланиш куни ўғил ва набираларидан кичик ўғли Улуғбекнинг отаси Шоҳрух-Хуросон валийси ҳамда Ҳиндистон ва Қандаҳорнинг валийси Пирмуҳаммад Жаҳонгир йўқ эдилар. Тўй маросими бир неча кун давом этади, чунки унда иштирок этсин деб Пирмуҳаммадни келтириш учун махсус чопар юборилади. Уйламаётган шаҳзодалар орасида Улуғбек ҳам бўлганлигига қарамай, Темурнинг амри билан унинг тўйида отаси Шоҳрух иштирок этмайди, чунки амир соҳибқирон айтганидек, унинг Ҳиротда туриши «лашкарнинг бутун Ироқ ва Озарбайжондаги орт тарафи учун кучли мадад ва ёрдам берарди». Уша тўйда Чингиз авлодларидан Тойзи Ўғлон ва Тоштемир Ўғлон иштирок этишади. Шу

билан бирга тўй маросимида «фаранг элчилари» ҳам иштирок этишиб улар орасида Кастилия ва Леон қиролларининг элчи-жосуси Руи Гонсалес де Клавихо ҳам бўлади.

Мазкур никоҳ тўйида Улуғбек Жаҳонгир мирзо ўғли Муҳаммад Султоннинг қизи Угай бегумга уйланади. Шу билан бирга бошқа шаҳзодалар Иброҳим Султон, Мироншоҳ ўғли Ижал, Умаршайх ўғиллари Пирмуҳаммад, Сайди Аҳмад ва Бойқароларнинг ҳам никоҳ тўйлари ўтказилади.

Тўй маросимлари қарийб икки ой давом этади. Тўй тугаганидан кейин Темур Миср, «фаранг мамлакатлари», Дашти қипчоқ, Жета ва бошқа ўлкалар элчиларини қабул қилиб, уларга катта ҳадиялар беради ва улар ўз юртларига қайтишларига жавоб беради.

Шундан сўнг Темур Хитойга юришга тайёргарлик кўриш билан жиддий шуғулланади. Улкан ҳарбий қудратини барча қисм ва бўғинларини керакли даражада тартибга келтиради. Юришни бошлашдан аввал ўз салтанатининг шарқидаги ерларини Шоҳрухнинг ўғиллари бўлмиш ўзининг иккита сеvimли набираси ўртасида қуйидагича тақсимлайди: Тошкент, Сайрам, Янги, Ашпара ва Жета ўлкаси то Хитойгача Улуғбекка тегади; Андижон, Ахсикат, Тароз ва Кошғардан то Хўтангача уларга туташ ерлар Иброҳим Султонга тегади. Бу ҳақда Темур махсус ёрлиқ эълон қилиб, ўз тамғасини қўяди. Бу ерлар набираларга муқаддам тарзда берилган ва уларнинг айрим қисmlарини ҳали шу юришда забт этиш керак эди. Шунинг учун Улуғбек билан Иброҳим Султон лашкарнинг бош қароргоҳида бобоси билан бирга бўладилар.

Амир Темур буйруғига мувофиқ, лашкарнинг ўн қаноти амирзодалар Халил Султон, Аҳмад Умаршайх ва амирлардан Худододи Ҳусайний, Шамсиддин Аббос ва бошқа умарои тумонот ва ҳазорижот билан Тошкент, Шоҳрухия ва Сайрамда, амирзода Султон Ҳусайн (Темурнинг қизи томонидан набираси) лашкар сўл қанотининг бир қисми билан Ясси ва Сабронда қишладилар.

Лашкар йўғида ортни ва Самарқандни ҳимоя қилиш учун пойтахтда амир Арғуншоҳни қолдириб ва давлат хазиналарини Шайх Чурага ҳавола қилиб, амир Темур хижрий 807 йил жумодиул аввалнинг 23-ида панжшанба куни (1404 йил 27 ноябри) Самарқанддан лашкар билан ўзининг энг сўнгги ҳарбий юриши—Хитой юришига йўл олди. Бу юришнинг асли мақсадлари ҳақида Шара-

фуддин Али Яздий бундай хабар беради: «Ҳазрат соҳиб кироннинг Чину Хитойга юришни азм қилишдан асли мақсади куфр ва фасод диёрини жиҳод ва фатҳ маросимини бажариш, жиҳод ғарази ва аҳли ширкдан ислом қасосини олиш ҳамда диний душман мамлакатини ғазот қилиш эди». Шарафуддин келтирган хабардан қатъий назар, Темурнинг Хитой юришининг бошқа муҳимроқ сабаби бўлгани ҳақиқатга яқиндур. Чунончи 1368 йили хитойлар Пекинда мўғул сулоласини ағдариб, ўрнига хитойларнинг Мин сулоласи келади ва хитойлар бу даврда кучайиб, Мўғулистоннинг ўзини ҳам ўзларига тобеъ қилиб қўядилар. Уқдай авлодларидан Тойзи Уғлоннинг Темур паноҳида бўлиб, бу юришда иштирок этиши фикримизнинг далили бўлаолади. Эндиги гада хитойларнинг ўтмишда бир неча марта бўлганидек, ғарбга, яъни Темур мулкига таҳдид қилишларининг хавфи туғилиб қолган эди. Темурнинг юриши ана шу хавфни дафъ этиши керак эди.

Шарафуддин Темур Самарқандни тарк этган кунин учун мавлоно Бадриддин тузган толиъномани ҳам келтиради: «Қуёш Қавснинг ўртасида Муштарий билан тасдис назарида, Ой Мезонда Қуёш билан тасдис назарида ва Муштарий билан толиъда таслис назарида эди».

Темур биринчи марта Суғднинг Қора Булоқ мавзесидаги Оқсулот қишлоғида тўхтади ва бу ерда 28 кун туради. Сўнг 1404 йил 25 декабрида йўлга чиқиб, Илон Ути йўли орқали Томлиқ мавзедан ҳам ўтиб, 1405 йил 9 январида Утрорга етиб келиб, шу ерда тўхтади. Бу ерда у девон йиғиб, лашкарбошиларни ва Тўхтамишхоннинг элчиси Қора Хожани қабул қилади ва бу қабул маросимида Уқдай қооннинг авлодлари Тайзи Уғлон ва Тоштемур Уғлон ҳамда Жўчи уруғидан Жакра Уғлон унинг ўнг тарафида ўтирадилар, набиралари Улуғбек, Иброҳим, Сўлтон ва Ижал—чап томонида ўтирадилар. Қабулдан сўнг Темур маликаларни набиралар билан бирга орқага, Самарқандга қайтаради.

Қаттиқ совуқ ва кўп қор ёққанлиги туфайли Утрордаги қишлоқ оғир ўтади. Утрорда Темур 40 кун соппасоғ бўлади, аммо 11 феврал кунин тўсатдан унинг иссиғи ошади. Унинг аҳволи кундан-кунга оғирлаша бориб, 1405 йил 18 феврал кунин Темур қазо қилади. Унинг ўлими олдидан қилган васиятига кўра Самарқанд тахтига ўша вақтда Қандаҳорда турган Пирмуҳаммад Жаҳонгир ўғли ўтириши керак эди. Балки бу ўлим тўшагидаги Темурнинг хатоси бўлса керак, чунки унинг васиятномаси

унинг мамлакатдаги вазиятдан ва авлодларининг авлоддан беҳабар бўлганлигидан гувоҳлик беради. Маййит кўмилган куни Темурнинг амиру умаролар, жумладан Бердибек Сари Буға, Шайх Нуриддин, Шоҳ Малик, Ҳожи Юсуф ва бошқалар Қуръон устида қасам ичиб, буюк жаҳонгирнинг васиятларига содиқ бўлажакларини, шаҳзодалар ва амирлар ўртасида муҳолифатга йўл қўймайжакларини ва амир Темур бошлаган Хитой юришини давом эттиражакларини таъкидлайдилар. Ундан ташқари валийаҳд Пирмуҳаммад Самарқандга етиб келгунига қадар Темурнинг ўлими ҳақида хабарни сир туттишга қарор қилинади. Бироқ бу машъум хабар тезда атроф ноҳияларга тарқалади ва худди шунингдек унинг авлодлари ва амирлари ўртаесидаги муносабат ҳам жуда тез бузилади. Ушда йили 18 март куниеқ Халил Султон Мироншоҳ ўғли Темур васиятига хилоф равишда Самарқандда ҳокимиятни ўз қўлига олади. Воқеаларнинг бундан кейинги ривожланиши унинг Мовароуннаҳрдан ташқаридаги ерларга даъвогар бўлмаганлигини кўрсатади. Деярли худди ўша кунлар Темурнинг кичик ўғли Шоҳрух баҳодур «Хуросон тахтига чиқади» ва «унинг Эрону Ироқдаги подшоҳлиги ва ҳокимияти» бошланади.

Энди алғов-далғов бошланган бир пайтда юришни давом эттириш ҳақида еўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди ва бутун лашкар амиру умаролар билан бирга Самарқандга йўл оладилар. Улуғбек лашкарнинг амир Шоҳ Малик бошқараётган ўнг қўлида боради. Бундан кейин амир Шоҳ Малик то Улуғбек вояга етгунга қадар, яъни 1411 йилгача унинг отабеги ва ҳомийси бўлиб қолади. Лашкар Самарқандга етиб келганида амир Арғуншоҳ амир Шоҳ Маликни шаҳарга киритмайди: фақат Сарой Мулк хонумнинг бошқа маликалар ва хонумлар билан бирга шаҳарга киришга рухсат этилади. Амирлар Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддин амирзодалар Улуғбек ва Иброҳим Султон билан бирга Бухоро тарафига йўл оладилар.

Халил Султоннинг хатти-ҳаракати Темур васиятига зид бўлиши билан бирга Шоҳрухга қарши қаратилган таҳдид ҳам эди, чунки бу ҳолда унинг ҳокимияти остидаги Турон мамлакати Шоҳрух бошқараётган Хуросон мамлакатига нисбатан душманлик ҳолатида бўлиб қоларди. Бундан ҳам ортиғроғи, энди Шоҳрух ҳарбий стратегик нуқтаи-назардан ота ва ўғил ўртасида—Озарбайжонда ҳукм сураётган Мироншоҳ билан унинг Турондаги ўғли Халил Султон ўртасида омбирда қисилгандек

ҳолатда бўлиб қолади. Устига-устак Халил Султоннинг ака ва укаси Абу Бакр ва Мирза Умар Табриз тарафидан Шоҳрух давлатининг шимоли-ғарбий ҳудудларига хужум қила бошладилар.¹ Шунинг учун Шоҳрух вазиятни тўғри баҳолаб, Амударёга яқинлашиб келиб қолган Халил Султонга зарба беришга қарор қилади ва лашкарини Шибирғон тарафига суради. Бундай мураккаблашиб бораётган вазиятда Шоҳрухнинг ёш ўғиллари Улуғбек ва Иброҳим Султоннинг отаси билан Ҳиротда бўлганлари маъқул эди. Шунинг учун амирлари Шайх Нуриддин ва Шоҳ Малик амирзодалар билан бирга шу шаҳар томон йўл оладилар.

Шоҳрух Мирзо Амударё бўйидаги Дука қишлоғида туриб, Мовароуннаҳрга ўтиш учун дарё устидан кўприк ўрнатишга бошлаган эди ҳамки, Халил Султон унинг Самарқандда сақланаётган лаълу-жавоҳирларини қайтариб беришга розилигини билдирди, фақат унинг Мовароуннаҳрга юриш қилмаслик шарти билан, Шоҳрух бу шартга дарҳол кўниб, кўприк қуришни тўхтатди ва Ҳиротга қайтиб келди.

Улуғбек Ҳиротга келиши билан Хуросоннинг ғарбий-сиёсий ҳаётига фаол шўнғиб кетади. У 1406 йил бошидаёқ ўз отабеги Шоҳ Малик билан биргаликда Балх ва Шибирғон атрофларига бостириб келган Халил Султонга қарши жангда иштирок этади. Афсуски, манбаълар шу йилларда унинг дунёвий фанлар бўйича олган таълими ҳақида хабар бермайди. Улуғбек ўз «Зижи»нинг муқаддимасида Қози Зода Румийни «устозим» деган бўлса ҳам, у киши қаерда ва қачондан бошлаб Улуғбекка устозлик қила бошлагани ҳақида манбаълар хабар бермайди. Лекин манбаълардан Қози Зода XIV аср 80-нчи йилларининг биринчи ярмидаёқ Хуросонда бўлганлиги маълум. Шу билан бирга Улуғбек қачон ва қаерда Жамшид Коший билан танишганлиги ҳам номаълум. Фақат кейинроқ Улуғбек Мовароуннаҳрнинг ҳокими бўлганидан кейин уни Румийнинг маслаҳати билан Самарқандга таклиф қилади. Ҳозирча эса, 1406 йил сентябрида Шоҳрух Улуғбекни Хуросоннинг Тус, Нишопур, Сабзавор, Хабушон, Абивард, Насо, Йазар, Самангон, Машҳад, Жармуғон ва Қалат шаҳарларининг ҳокими этиб тайинлади. Уша йилнинг қишини Улуғбек отабеги

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима, кириш сўзи ва изоҳли лугатлар муаллифи А. Уринбоев. Тошкент, «Фан», 1969, 66—67- бетлар.

Шоҳ Малик билан бирга Астрободда-Журжон денгизининг жануби-шарқида ўтказди. 1407 йил баҳорида Шоҳруҳ Улуғбекнинг мулкига Астрободни ўз ичига олган Мозандарон вилоятини ҳам қўшиб берди. Уша йилнинг охирида Шоҳруҳ, Улуғбекнинг илтимоси билан, унинг мулкига бостириб кирган Пир-подшоҳга зарба бериш учун Мозандаронга юриш қилади.

Халил Султоннинг қилмишлари туфайли Шоҳруҳни безовта қилаётган Мовароуннаҳрдаги ташвишлик ҳолатга ҳам тез орада чек қўйилди. 1409 йил 30 мартада Халил Султон Самарқанд яқинида, афтидан Шоҳруҳнинг буйруғи билан иш тутаётган амир Худодод Хусайний томонидан ҳибсга олинади. Уша пайт Шоҳруҳ катта лашкар билан, Улуғбек ва Шоҳ Малик иштирокида, Амударё бўйида тайёр бўлиб турган эди. Халил Султоннинг аҳволи унга аён бўлгач, Шоҳ Малик дарҳол дарёдан ўтиб, 1409 йил 13 майида Улуғбек ва Шоҳ Малик билан бирга Самарқандга кириб боради. Мовароуннаҳрдаги ҳарбий-сиёсий вазиятни юмшатиш билан боғлиқ бўлган масалалар туфайли Шоҳруҳ ўша йилнинг охиригача Мовароуннаҳрда ушланиб қолди. Улуғбекни Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлаб ва Шоҳ Маликни эса — унинг ҳомийси ва маслаҳатчиси этиб сўнг 1409 йилнинг охирида Шоҳруҳ қайтиб келади. Шу пайтдан бошлаб, Улуғбек тўла тахт номи билан Абдулфатҳ Муҳаммад Тарағай Улуғбек деб аталади.

Бироқ амир Темурнинг собиқ лашкарбошиси Шайх Нуриддин, Утрор ноиб, исён кўтариб, 1410 йилнинг илк баҳорида ўзининг собиқ сафдоши Шоҳ Малик ва Улуғбекка қарши жангга чиқади. Улуғбек билан Шоҳ Малик энгилдилар ва 20 июн куни у ҳам ўз лашкари билан Калифга келади. Шоҳруҳ Хуросон лашкарлари билан икки жойда: Калиф ва Термизда Амударёдан ўтади. Шоҳруҳ асосий кучлар билан биринчи қисмда Шаҳрисабз тарафига йўл олади. Улуғбек Шоҳ Малик билан иккинчи энгилроқ қисмда бўлиб, бу қисм илғор вазифасини бажарарди. Душманлар дарёни кечиб ўтганларини эшитиб, Шайх Нуриддин уларнинг тарафига қараб юради. Юз берган жангда Шоҳ Малик яна энгилди ва Самарқанд тарафига чекинади. Кейинроқ асосий кучлар билан Шоҳруҳ етиб келади ва 1410 йил 12 июлида Шайх Нуриддин билан жанг қилиб, уни энгади ва чекинтиради. Исёнкорни бутунлай бостириш учун Шоҳруҳ Утрорга Шоҳ Маликни юборади. Исёнкорнинг шериги Ҳамза Сулдузни жазолаш учун Ҳисорга амир Мизробни

юбориб, Шоҳрухнинг ўзи 23 июл куни Самарқанддан кетади ва 13 август куни Ҳиротга етиб келади.

Амир Шоҳ Малик 1411 йил 11 январ куни Шайх Нуриддинга қарши чиқади, иккала лашкарбоши қўшинлари Саброн яқинида учрашадилар, лекин жанг бўлмайди. Музокара пайтида Шайх Нуриддин найранг билан ўлдирилади ва боши одинади. Шундай қилиб, Улуғбекнинг хавфли душмани тугатилади. Мовароуннаҳрдаги аҳволдан хавотирланиб, Шоҳрух 1411 йил сентябрида яна Самарқандга келади. Лекин тўла тартиб ўрнатилганлигининг гувоҳи бўлиб, Шоҳрух ўша йилнинг ноябридаёқ Ҳиротга қайтиб келади ва ўзи билан Улуғбекнинг ҳомийси амир Шоҳ Маликни ҳам олиб кетади. Шундай қилиб, 1411 йил октябридан, яъни ҳаётининг ўн саккизинчи йилининг ўртасидан Улуғбек Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг биргина ва мустақил султони бўлади.

2. УЛУҒБЕК — ҲОКИМ

Улуғбек шу қадар кичик ёшида улкан бир мамлакатнинг султони бўлиб, то умрининг охиригача, яъни ўттиз тўққиз йил давомида мамлакатнинг султони бўлиб турди.

Улуғбек ҳаётининг бобоси тириклик даврида ўтган йилларини афсонавий қаҳрамонлик йиллари деса бўлади. Чунки бу йиллар амир Темурнинг ғалабалари ва буюклик йиллари эди. Ана шу давр Улуғбекни вояга етказди ва тарбиялади. Худди шунинг учун ҳам уни отаси ва бобоси салтанат ва тахт учун тарбиялаганлар дейишга ҳақлимиз. Темур вафотидан кейин ўтган илк олти йил давомида, ташқаридан қараганда аҳвол худди шунингдек эди ҳам. Улуғбек салтанатининг аввалги 10-15 йили умуман олганда беташвиш ўтди ва Улуғбек султон сифатида деярли баркамол бўлди дейиш ҳам мумкин эди.

Улуғбек салтанатининг бошланишида Темур вафотидан кейин унинг авлодлари ўртасида бошланган мухолифат ҳали бартараф этилмаган эди. 1413 йилнинг кузида Умаршайхнинг ўғли мирза Искандар исён кўтарди.¹ Исённи бостириш учун Шоҳрухнинг шахсан ўзи қўшин тўплаб боради. Бу ҳарбий юришга Улуғбек фақат Филларини юборади. Бу юришда Улуғбекнинг ўзи ҳам иштирок этолмади ва ундан ташқари лашкар юбора ол-

¹ Абдураззоқ Самарқандий, 151-бет.

² Абдураззоқ Самарқандий, 189—193-бетлар.

мас эди ҳам, чунки Мовароуннахрнинг ўзида вазият барқарор эмас эди, Фарғона ҳокими бўлмиш мирзо Амирак Аҳмад, Умаршайхнинг иккинчи ўғли, Улуғбекка итоатсизлик билдирган эди.¹ Улуғбекнинг тинчликка қилган ҳаракатлари натижа бермагач, у Фарғонага қўшинлари билан боради. Аввалига Аҳмад тоғларга қочади, сўнг Кошғарга ўтиб кетади. Улуғбек Кошғарни фақат 1416 йили ўз мулкига қўшиб олади ва у ерга ўз ноибларини қўяди. Шоҳруҳ Аҳмадни Ҳиротга чақириб олади.

Олтин Ҳрдада бир неча ўзбек шаҳзодалари ўзаро ҳокимият учун курашишлари билан боғлиқ ҳодисалар туфайли Улуғбек 1419 йил ёзида Тошкент тарафига юриш қилади; у ерда рақобат қилаётган ўзбеклардан бирининг қўшинлари пайдо бўлиб қолган эди. Улуғбек бир пайтлар бобоси Темур билан урушган Олтин Ҳрданинг хони Урусхоннинг набираси бўлмиш Бароқни қўллайди. 1422 йили Бароқ Олтин Ҳрдада хонлик тахтига ўтиради. Энди уни Улуғбек асосли равишда ўзининг гушмаштаси дейишга ҳақли эди². Бу билан у ўз мулкининг шимолий ҳудудларидаги хавфсизликни таъминлади. Энди у Жета (ёки Мўғулистон) ўлкасига кўпроқ аҳамият бериши мумкин эди: бу ўлканинг асосий аҳолиси дашт ўзбекларининг шарқий тармоғи бўлиб, Темурнинг васиятига кўра бу юрт асосан Улуғбек мулкига кирарди. 1416 йилдан 1420 йилгача бу ерда ҳам ҳокимият учун кураш борди. Улуғбек манфаатдор шахс сифатида бу курашга аралашади. 1421 йилнинг охирида Улуғбек Жета ўлкасида ҳокимиятга ўз одами — Шермуҳаммадни ўрнатишга муваффақ бўлади. Бироқ Шермуҳаммад тез орада Улуғбекка нисбатан кўрнамаклик қилиб, унга итоатсизлик билдиради. Энди Улуғбек исёнкор гушмаштасини бостириш учун Жетага юриш қилишга мажбур бўлади. Юришни у 1425 йил февралининг иккинчи ярмида бошлайди. Уша йил мартининг ўнидаёқ у Иссиққўлга етади. Аммо Улуғбек ва Шермуҳаммад қўшинлари ўртасида йирик жанг бўлмайди. Фақат икки тарафнинг кичик гуруҳлари ўртасида олиб борилган аҳамиятсиз тўқнашувлар бўлиб ўтади. Бу тўқнашувларда Улуғбекнинг гуруҳлари ҳаракатни усталик билан олиб бориб, муваффақиятга эришиб турадилар. Ниҳоят Кетмонтепа бутазорида иккала лашкар ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиб, Улуғбек унда ғалабага эришади.

² Бартольд В. В. Улуғбек и его время, с. 102.

Еттисувга қилинган юришдан Самарқандга Улуғбек 1425 йил 27 июнида қайтиб келади ва ғалабани тантанали равишда нишонлайди. Тантаналар кузда Хиротда ҳам у ерга Улуғбек октябрнинг охирида келганидан сўнг давом эттирилади. Ноябрьнинг ўртасида Улуғбек Самарқандга қайтиб келади.

Бироқ бу ғалаба Улуғбек ўз ҳаётида ҳарбий ва давлат арбоби сифатида эришган энг сўнгги ғалабаси эди. Олтин Урданинг ўзбек хони Бароқ Улуғбекнинг гумаштаси бўла туриб, 1426 йили Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимидаги ерларга, бобоси Урусхонга қарам ерлар бўлган деб, даъво қилади. Улуғбекка бу ҳақда унинг ноибни Арслон Хожа Тархон хабар етказди. Улуғбек шимол ўзбекларига қарши юришга қарор қилиб, бу ҳақда отаси Шоҳрухга хабар қилди. Шоҳрух Улуғбекка ёрдам учун кичик ўғли Жўки бошчилигида қўшин юборди. Бу эса 1427 йил февралининг ўртасида Хиротдан чиқиб, Сирдарёдаги Сиғнақ йўлида Улуғбекка қўшилади: Бароқнинг асосий даъво қилаётган жойларидан бири шу қасаба эди, чунки бу ерда унинг аждоди XIV аср бошларидаги Олтин Урданинг ўзбек хони Эрзена, Сасиғ Буқанинг ўғли, кўмилган эди.

Иккала лашкар қўшилганидан сўнг Улуғбек билан Жўки хушёрликни бутунлай унутадилар, ўзбеклар эса бундан дарҳол фойдаланадилар: улар деярли катта бўлмаган қўшинлари билан Улуғбек ва Жўкининг лашкарларига ҳужум қиладилар. Ака-ука аранг сақланиб қоладилар: улар тўла мағлубиятга учраган эдилар. Бароқхон ўзбеклари ғалабага эришганларидан сўнг Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг шаҳар ва қишлоқларини талон-тарож қила бошладилар¹. Лекин улар Мовароуннаҳрнинг бош шаҳарлари — Самарқанд ва Бухорога киришга ботинмадилар.

Мағлубият Мовароуннаҳр аҳолисини оғир ташвишга солиб қўйди ва Улуғбекнинг ўзини гангитиб қўйди. Бартольд айтганидек, «1427 йилдаги таҳқирланиш Улуғбекнинг бутун кейинги подшолигига доғ туширди»². Бу мағлубият Улуғбекни ҳоким сифатида обрўсига улкан путур етказди. Чунки бу мағлубият оқибатида Улуғбекнинг бобоси 1391 ва 1395 йилларда Олтин Урда ва Тўхтамиш ўзбеклари устидан эришган буюк ғалабалар натижалари қўлдан бой берилган ва зое кетган эди. Аслида мана шу мағлубиятдан сўнг Олтин Урда ўзбек-

¹ Абдураззоқ Самарқандий, 350-бет.

² Бартольд В. В. Улуғбек и его время. с. 113.

ларининг ва хусусан ўзбек улусининг кучайиши бошланади. XV асрнинг қирқинчи йилларида ўзбек хони Абулхайр даврида ўзбеклар давлати билан Мовароуннаҳр Темурийлари ўртасидаги чегара Сирдарёнинг ўрта оқими бўйлаб ўтди. Уша асрнинг иккинчи ярми ва охирида ўзбеклар аста-секин Хоразмда ўрнашиб олиб, Темурийларнинг Эрондаги Қасбийбўйи вилоятларига ҳам тажовуз қила бошладилар.

Улуғбекнинг отаси тириклик даврида Мовароуннаҳрдаги ҳокимияти кўпроқ Шоҳрухнинг обрў ва эътибори туфайли сақланиб турди. Шоҳрух 1447 йил мартида қазо қилганидан сўнг Улуғбек салтанати ҳалокатли равишда инқирозга юз тутди.

Шоҳрухнинг тириклик пайтида унинг хотини малика Гавҳар Шод давлат ишларига катта таъсир ўтказарди. Ҳиротдаги валийаҳдлик масаласида у Шоҳрухнинг учинчи ўғли Бойсунқур мирзонинг ўғли ва севиқли набираси Алоуддавла фойдасига мойил эди. Шоҳрухнинг ўзи бу ҳақда очиқ айтмаган бўлса ҳам, у тўртинчи ўғли Жўқини валийаҳд ҳисобларди. Улуғбекнинг катта ўғли Абдуллатифни ҳам ҳисобдан чиқариб бўлмас эди, чунки у доим Ҳиротда туриб, бу ерда отасининг манфаатини ҳимоя қиларди. Бироқ 1444 йил тўсатдан Жўқин ўлиб қолади ва Шоҳрухнинг қазоси арафасида унинг фарзандларидан биргина катта ўғли Улуғбек тирик қолади.

Шоҳрухнинг вафоти у мулкининг ғарбига, исён кўтарган набираси Султон Муҳаммадга, яъни Бойсунқур мирзонинг бошқа ўғлига қарши юриш қилаётган пайтида юз беради. Уша кезде Гавҳар Шод билан Абдуллатиф у билан бирга эдилар, Алоуддавла эса пойтахтда қолдирилган эди. Гавҳар Шоднинг маслаҳати билан Абдуллатиф лашкарга бошчилик қилади. Шу билан бирга Гавҳар Шод содир бўлган воқеа ҳақида Алоуддавлага махфий хабар юборади. Улуғбек бу воқеа ҳақида эшитиши биланоқ лашкар тўплаб, дарҳол Амударё узра йўл олади ва дарёдан ўтиб, Балхни ишғол қилади. Балх ва унинг атрофидаги ерларнинг ҳокими Жўқиннинг ўғли Абу Бакрни Улуғбек ҳибсга олиб, Самарқандга юборади ва унинг буйруғи билан у ерда уни қатл қиладилар.

Абдуллатиф бутун Шоҳрух лашкарининг амири бўлганидан сўнг ўзининг лашкарбошилари ва қариндошлари—Бойсунқурнинг ўғли Абулқосим Бобур ва Муҳаммад Жаҳонгирнинг ўғли Халил Султонларга қарши курашишга мажбур бўлган эди. Чунки улар лашкардан аж-

ралиб, унинг ўғруқини талаган ва Хуросонга қочган эдилар. Бу исёнда Абдуллатиф Гавҳар Шоддан шубҳаланиб, уни қамоққа олади, ўзи эса лашкар билан шарққа йўл олиб, Нишопурга келади. Гавҳар Шод билан юз берган воқеадан огоҳ бўлган Алоуддавла Шоҳрухнинг хазинасини аскарларига улашиб бериб, Нишопур тарафига йўл олади. 1447 йил апрелининг охирида Алоуддавлянинг қўшинлари Абдуллатифнинг қўшинларига қўққисдан ҳужум қилиб, уни енгади ва Абдуллатифни Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасига қамайди, ўзи Балхга Улуғбекка қарши юради.

Бундай вазиятда Улуғбек қатъиятсизлик қилиб, навбатдаги тактик хатога йўл қўяди: Алоуддавлянинг укаси Абулқосим акасининг қоровул гуруҳларини енгиб, Ҳиротга ғарбдан ҳужум қилиши натижасида Алоуддавлянинг аҳволи ночор бўлиб турганига қарамай Улуғбек у билан сулҳ музокараларини олиб боради. Аслида Алоуддавла икки тарафдан сиқувга олинган бўлиб, агар Улуғбек қатъийроқ иш тутганида уни енгизиши мумкин эди. Сулҳ битими Алоуддавла учун жуда қулай эди, шунинг учун у юз берган имкониятдан фойдаланиб, Улуғбекнинг таклифини дарҳол қабул қилди. Алоуддавла билан сулҳ битимини тузиши — аслида Улуғбек томонидан Ҳирот мулкнинг мустақиллигини тан олиниши эди. Битимга кўра Улуғбек билан Алоуддавлянинг мулклари ўртасидаги чегара Мўғоб дарёсининг водийси бўйлаб ўтади. Алоуддавла Абулқосим билан ҳам сулҳ битими тузди. Уларнинг мулклари орасидаги чегаравий жой деб Хуросоннинг шимолидаги Кучан шаҳри танланди. Шундай қилиб, Темур деярли қирқ йил давомида барпо этган мулк зумда бир неча бўлакка ажралди.

Битим шартига кўра Абдуллатиф озод қилинди ва Улуғбек уни Балхнинг ҳамда Амударёнинг иккала соҳилидаги ерларнинг ҳокими этиб тайинлади. Афтидан, битим шартлари Абдуллатифни қаноатлантирмаган кўринади, чунки у 1447 йил охиридаёқ Алоуддавлага қарши харбий ҳаракатларини бошлади. Ундан ташқари, битимга зид ўлароқ, Алоуддавла Абдуллатифнинг ўзи билан бирга асир қилинган навкарларини озод қилмади ва бунинг устига чегаравий Чечакту деган жойга Абдуллатифнинг душмани мирзо Солиҳни амир этиб тайинлади. Абдуллатиф энг аввал мирзо Солиҳга қарши юриб, унинг аскарларини енгди, мирзо ~~Солиҳни амир этиб тайинлади~~ Ҳиротга қочди. Шунинг учун Алоуддавла ~~Балхга қарши юради~~

лишга мажбур бўлди, бироқ Чечактуга етганида 1448 йил бошидаги қаттиқ совуқ туфайли юришни тўхтатишга тўғри келди.

Уша йилнинг баҳорида Улуғбек ва Абдуллатиф 90000 кишилиқ лашкар тўплаб, Алоуддавлага қарши юришга чиқдилар. Мовароуннаҳр ва Хуросон лашкарлари ўртасидаги жанг Ҳиротдан бир неча ўн чақирим масофада юз берди, ота-бола тўла ғалаба қозондилар, Алоуддавла Кучамга, биродари Абулқосим Бобур ҳузурига қочди. Алоуддавла мағлубиятга учраганини эшитган сарой аъёнлари Гавҳар Шод бегум билан бирга пойтахтдан қочдилар. Ота-бола ғарбга юришни давом эттирдилар: Ҳирот ва Машҳадни олдилар. Радконда Улуғбекнинг ҳузурига Бобурнинг элчилари келиб, Улуғбекни ўз подшоҳи деб тан олишини ва унинг исмини хутбага киритиб, унинг номи билан танга зарб қилишга ҳозир эканлигини билдирдилар. Шундай бўлса ҳам Улуғбек юришни давом эттирди ва Исфаронга етиб, у ерда уч кун тўхтади, Абдуллатифни эса Бистом ва Астрободга юборди. Сўнгра Улуғбек Ибришам дарёсидаги кўприкка етиб, Бобур ундан ҳам нарироққа, Домғонга қочган бўлса ҳам, кўприкдан ўтишга ботинмади ва орқага, Машҳадга қайтди.

Улуғбекнинг Машҳадга қайтиши унинг навбатдаги, нечанчидир, ҳарбий хатоси эди, чунки агар у истаганида қочиб ҳолдан тойган душманларига етиб олган бўлар эди. Улар эса Улуғбекнинг орқага қайтганини чекиниш деб тушундилар ва бу уларга қувват ва кучларга ишонч бағишлади.

Улуғбекнинг Хуросонга юриши унинг бобоси ва отасидан фарқли ўлароқ, сиёсатдон ва моҳир лашкарбоши эмаслигини кўрсатди; бу соҳаларда уни кўпинча муваффақиятсизликлар кутиб турарди. Ундан ташқари Алоуддавла билан сулҳ битими тузилганига қарамай, Улуғбекнинг унга қарши жанг қилгани, афтидан, Хуросон диний арбоблари томонидан хиёнаткорлик деб баҳоланган кўринади, чунки Хуросон шайхулисломии Баҳоуддин Улуғбекка нисбатан кўнглида алам сақлайди.

Шу юриш аспосида Улуғбек яна бир катта хатоликка йўл қўяди; эндиги ғайдаги хато ота билан ўғли Абдуллатиф ўртасидаги муносабатга тааллуқли эди. Алоуддавла билан бўлган жангда Улуғбек лашкарининг сўл қаноти Абдуллатифга ва ўнг қанотини кичик ўғли

Абдулазизга топширади. Бу юриш ҳам, ундаги ғалаба ҳам кўпроқ Абдуллатифнинг ҳарбий маҳорати ва шахсий баҳодирлиги туфайли эришилган бўлишига қарамасдан, Улуғбек Ҳиротда ва унинг вилоятида тарқатилган фатҳнома варақаларида ғалабани Абдулазизнинг номига ёзган эди. Аслида эса Абдулазиз бу жангда ҳам, авваллари ҳам бирор фазилати билан кўзга ташланмаган бўлса-да, отасининг катта меҳри оғушида эди. Шоҳрухнинг ҳаётлиги пайтида Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъаси Абдуллатифнинг шахсий мулки ҳисобланарди ва у ерда унинг бутун бойликлари, жумладан бобоси томонидан ҳадя қилинган олтин ва кумушлари сақланарди. Шунга изофан, Ҳирот қалъасини бошқа кимса эмас, Абдуллатиф забт этган эди. Шундай бўлса ҳам Улуғбек Абдуллатифга қалъадаги ўз бойликларини олишга рухсат бермади. Бартольднинг талқинича, Улуғбек, аслида хуросонлик бўлиб қолгак Абдуллатифни бундай камситиш билан, гўё яна Темур давридагидек Ҳирот иккинчи даражалик шаҳар бўлишини ва худди шунингдек хуросонликлар ҳам энди иккинчи ўринда бўлажакларини таъкидламоқчи бўлган эмиш¹. Бу фикрга ҳеч қўшилиб бўлмайди. Агар Улуғбекнинг кўнгли Абдуллатифга мойил бўлганида эди, қандайдир шуҳратпарастлик фикрлари билан ўзининг биринчи фарзанди ва катта ўғлини жумла мўмин олдида бунчалик таҳқирлаб ерга урмаган бўларди. Аслида эса, бизнинг фикримизча, Улуғбекнинг давлат бошқариш услуби билан мос равишда, илм ва маърифат ишларига кўп вақт ажратгани туфайли, сиёсат ва ҳарбий ишларида кўпроқ саройдаги фисқу-фасодчилар ва ифвогарларга боғлиқ бўлиб қолган. Улар эса Улуғбекни доим Абдуллатифга қарши қўйиб турганлар. Бизнинг фикримизни яна бир далил тасдиқлайди: Абдуллатиф Бобур қўшинларининг ҳужуми натижасида Бистомдан Нишопурга чекинаётганида бетоб бўлиб қолади, ўша шахслар Улуғбекка ўғлининг касали сохта деб хабар қиладилар². Лекин ҳар холда 1448 йил баҳорига келиб Улуғбек билан ўғли Абдуллатиф ўртасида адоват ва хусуматнинг ўтиб бўлмас девори қад кўтарди. Ана шу девор ота ва болани ҳам, балки кейинчалик Темурийларнинг Мовароуннаҳрдаги салтанатини ҳам ҳалокатга олиб келди.

¹ Бартольд В. В. Улуғбек и его время, с: 153.

² Уша ерда.

Уша 1448 йил ноябрида Улуғбек Ҳирот ва унинг атрофидаги аҳолисини исёнчиларни қўллаганликда айблаб, уларнинг хонадонларини ўз аскарларига талатади. Бу билан у ўзига нисбатан Хуросон аҳолисининг нафратини уйғотди. Улуғбек кўчманчи ўзбеклар Абулхайр бошчилиқда Мовароуннаҳр ва Самарқанд атрофларини навбатдаги босқин қилганларини эшитиб, Ҳиротни тезда ташлаб кетаётганида Амударёга олиб борадиган йўлда унга Бобур томонидан юборилган Ҳиндука бошчилигидаги хуросонликлар тўдаси етиб олади. Ҳиндука тўдаси Улуғбек қўшинларига катта талофат етказди. Улуғбек қўшинлари дарёни кечаётган пайтларида уларга ўзбеклар ҳужум қилиб ўғруқни қўлга киритадилар. Бундан кўринадики, Улуғбек бу гал ҳам хатолик ва бе-парволикка йўл қўйган, чунки у дарёни кечишдан аввал олдинга қоровул, айроқ ва илғор чиқариб, сўнг улар келтирган хабар натижасига қараб дарёни кечиши керак эди. Афтидан у Абулқосим Бобурнинг қувиб келаётган кучлари олдида тартибсиз чекиниб, дарёни кечган кўринади.

Абдуллатиф аввалига Ҳиротда қолиб турди, лекин у ердан Бобур томонидан сиқиб чиқарилганидан кейин ўз мулки Балхга ўтди.

Тарихчиларнинг гувоҳлик беришича, 1448 йил воқеалари Улуғбекнинг лашкар ва аҳоли ўртасидаги бутун обрў ва эътиборини кетказди. Айни вақтда ота билан ўғил ўртасидаги муносабатнинг кескинлашуви тобора ортиб борарди. 1449 йилнинг баҳорида Абдуллатиф унга тобеъ бўлган Мироншоҳ исмли бир темурийнинг қўзғолонини бостиради ва ўзини қатл қилади. Қатл қилинганнинг нарсалари орасида бир мактуб топилиб, ундан қўзғолон Улуғбекнинг қўллаши билан бўлганлиги англашилди. Шў воқеадан сўнг Абдуллатиф отасидан бутунлай оғадди.

Улуғбек пойтахтни кичик ўғли Абдулазизга қолдириб, ўзи қўшинлари билан катта ўғлига қарши урушга йўлланади. Ота ва ўғилнинг лашкарлари Амударёнинг иккала соҳилида иккиланиб, дарёни кечиб ўтиб жанг бошлашга ботинолмай бирор муддат турдилар. Бироқ Улуғбекнинг ортида рўй берган воқеалар уни тезда пойтахтга қайтишга мажбур қилди.

Абдулазиз отасининг севиқли ва эрка ўғли бўлиб, мустақил ҳаётга ва айниқса давлат ишларига ҳеч ўргатилмаган эди. Улуғбек, ўғли Абдулазиз лашкаридаги амирларнинг оилаларини сиқувга олапти, деган хабар

олади. Бу хабар дарҳол лашкарда норозилик келтириб чиқарди. Пойтахтга қайтган Улуғбек зотан Абдулазизга қарши кўтарилган қўзғолоннинг устидан чиқди.

Улуғбек вазиятни биров барқарор қилишга муваффақ бўлди. Сўнг ўзи билан Абдулазизни олиб ва Самарқандга Мироншоҳ қавчинни ҳоким қилиб, яна Абдуллатифга қарши жангга кетди. Абдуллатиф бу орада Амударёнинг ўнг соҳилига ўтиб, Самарқандга яқинлашишга ва жангга хозирлик кўришга улгурган эди. Иккала қўшин Самарқанд яқинидаги Дамашқ деган қишлоқда бир-бирларига тўқнашдилар ва шу ерда жанг юз берди. Улуғбек тўла мағлубиятга учради. У Самарқанд қўрғониди паноҳ изламоқчи бўлганида, ўзи томонидан тайинланган Мироншоҳ Улуғбекни у ерга киритмайди. Шунда у Сирдарёга Шоҳрухия тарафига йўл олади. У ерда эса нафақат уни шаҳарга киритмайдилар, балки уни тутиб Абдуллатифга топширажаклар деб дўқ қилиб ҳайдайдилар ҳам. Шунда Улуғбек ўз ихтиёри билан Абдуллатифга таслим бўлишга кўниб, Абдулазиз ҳамда бир неча навкарлари билан Самарқандга келади. Шуниси диққатга сазоворки, отаси ҳаётининг охиригги икки йилида тақдирий аҳамиятга молик бўлган ҳодисаларда Абдулазиз ўз тарафидан мутлақ ҳеч қандай ташаббус кўрсатмайди.

Улуғбекнинг Маккага ҳаж қилишига рухсат берилди ва орқадан унинг устидан ҳукм чиқарилади; бунда бу ҳукм чиқариш пайтида бир неча киши ўз қариндошлари учун қасос олишни талаб қилиб чиқадилар. Қасос олиш ҳуқуқи шаръий йўл билан, отаси Улуғбекнинг амри билан қатл қилинган бир Аббос деган кимсага берилди. Бу ҳақда фатво чиқарилиб, унга қози Мискиндан бўлак Самарқанднинг барча диний арбоблари имзо чекадилар. Аббос фатвони Самарқанд яқинида ҳижрий 853 йил 8 (ёки 10) рамазонида (1449 йил 25) (ёки 27 октябрида) амалга оширади.

Лекин тарих масалани ўзича ҳал қилди ва Улуғбек ҳоким сифатида эмас, балки олим сифатида шўҳрат қозонди.

3. УЛУҒБЕК ҲАЕТИДА ИЛМ. «ЗИЖ»

Мовароуннаҳр Улуғбекнинг фанни ташкил этиш фаолияти туфайли ислом дунёсининг турли тарафларидан ўзига олимларни жалб этди. Қози Зода Румий ана шундайлардан бири эди. У ҳижрий 755—765 (м. 1354—1364 йиллар) йиллар орасида Кичик Осиё шимоли-ғар-

бида Мармар денгизидан жануброқдаги Бурса шаҳрида туғилади. Бошланғич билимларни у ўз шаҳрида олиб, ўша ерда Мулла Шамсиддин Фанорийдан математика ва астрономиядан таълим олади; бу киши унда аниқ фанларга интилишни уйғота олади. Ёш Қози Зода устози Фанорийдан Хуросон ва Мовароуннаҳр математиклари ва астрономларининг шухрати ҳақида эшитта-вериб, ниҳоят 20 ёшлар чамасида (XIV аср 80-нчи йиллари бошида) она шаҳрини абадий тарк этиб, шарқ узра йўл олади.

Манбаъларда Қози Зода қачон Улуғбекни биринчи марта кўргани ҳақида маълумот йўқ, лекин, айтганимиздек, Улуғбек уни «Зиж»нинг муқаддимасида «устозим» дейди. Турк фан тарихчиси Солиҳ Закий ҳам «Шақоик нуъмония» ва «Тож ат-таворих» номли асарлардан олган маълумотларига асосланиб, Қози Зодани Улуғбекнинг устози бўлган дейди. Улуғбек бобоси ўлган 1405 йил баҳори билан ўзининг тахтга ўтиргани 1411 йил оралиғини асосан Хуросонда ўтказганлиги учун Қози Зода билан Улуғбек Хуросонда учрашган ва устоз билан шогирд мулоқотлари ўша ерда бошланган дейишимиз мумкин.

Улуғбек Мовароуннаҳрнинг ҳокими бўлганидан сўнг 1413 йилдаёқ устозини Самарқандга чақириб олади. Шундан сўнг умрининг қолган қисмини Қози Зода Самарқандда ўтказади. Унинг бевосита иштирокида Улуғбек мадраса ва Кўҳак тепалигида расадхона биноларини барпо қилади. Қози Зода «Зиж» устида иш бошланган кезларда унда иштирок этади. У 1430 йил атрофида, ҳали «Зиж» ёзиб тугатилмасидан вафот этади.

Қози Зода Улуғбекнинг устози ва ўз даврининг йирик олими сифатида Самарқандда катта обрўга эга бўлган кўринади ва Улуғбек эса буни эътироф этган. Бу ҳақда қуйидаги воқеа гувоҳлик беради.

Қози Зода Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси устозларининг раисі этиб тайинланган эди. Одатда мадрасанинг тўрт хонасида дарсларни тўрт мударрис олиб борарди. Ҳафтада бир марта ҳамма шогирдларга Қози Зода умумий бир маъруза ўқирди ва унда Улуғбек ҳам иштирок этарди. Кунлардан бир кун Улуғбек бир сабабга кўра устозлардан бирини ишдан четлатади. Қози Зода бунга норозилик билдириб, дарсларга чиқмай кўяди. Бу ҳақда эшитган Улуғбек, Қози Зода бетоб бўлиб қолгандир, деб ўйлаб, шахсан ўзи унинг хузурига боради. Бироқ Қози Зоданинг соппа-соғлиғини кўрган Улуғ-

бек унинг нима сабабдан дарсларга чиқмагани ҳақида сўрайди. Шунда мавлоно Улуғбекка бундай жавоб беради: «Биз мударрисликни ҳеч бир кимсага алоқа ва муносабатим йўқ мансаб деб ўйлардик, у жазо жорий бўладиган мансаб деб ўйламасдик. Қолбуки энди бу мансаб ҳам султоннинг тасарруфи қабзасида экаиликни кўрдик. Бинобарин, энди биз ўзимизни мударрислик ишидан фориг айладик».¹

Шундан сўнг Улуғбек дарслардан четлаштирилган мударрисни дарҳол ишга қайтаради ва Қози Зодадан узр сўраб, дарсларга қайтишини илтимос қилади, энди мадраса ишларига ҳеч аралашмасликни ҳам ваъда беради.

Самарқандлик иккинчи йирик олим Жамшид Коший аввалига Ҳиротда Шоҳрух саройида хизматда бўлиб, унга атаб «Зижи хоқоний дар такмили «Зижи Элхоний» номли астрономик асарини битган эди... Қози Зода-нинг маслаҳати билан Улуғбек 1416 йили Кошийни Самарқандга таклиф этади.² Жамшид Коший ўрта асрларда ислом дунёсининг энг йирик олимларидан бири эди. Унинг «Ҳисоб калити» ва «Айлана ҳақида рисола»³ асарларида ўрта асрлардаги мусулмон мамлакатлари математикаси ўзининг энг юксак чўққисига эришди. Унинг мазкур зижи ўз давридаги энг мукаммал астрономик асарлардан бири эди. Улуғбек ўз «Зижининг муқаддимасида Коший шу асар устида иш бошланган илк дафъада вафот этди деган бўлса ҳам,⁴ шу «Зиж» назарий қисмини у арабчага ағдаргани ҳақида тўхтамай иложимиз йўқ. Чунки шу арабча таржима охирида бундай дейилган:

«Мавлоно султон Улуғбек ибн султон Шоҳрух ибн султон Темур Курагоннинг зижи тугатилди. У буни Самарқандда кузатган. Арабчага мавлоно алломалар шай-

¹ Селиҳ Закий. Осори боқия, Истамбул, 1911, 188-бет.

² Собиров Г. Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улуғбека, Душанбе, «Ирфон», М., 1974.

³ Джемшид Гиясиддин ал-Қаши. Ключ арифметики. Трактат об окружности (Перевод с арабского Б. А. Розенфельда. Редакция В. С. Сегаля и А. П. Юшкевича. Комментарий А. П. Юшкевича и Б. А. Розенфельда. С приложением репродукций. Госиздат тех. — теор. литературы. М. 1956.

⁴ Улуғбек. Зижи жадиди Курагоний. УзР ФА ШИ кўлёмаси. № 2214. 2 а варақ.

хи, аллома Саййид Гиёсиддин Жамшид ағдардилар».¹ Демак, бундан кўринадики, Жамшид Коший Самарқанддаги астрономик кузатишлар бошланишидан олдин қазо қилган бўлса ҳам, Зижини режалаштириш ва унинг назарий қисмининг тузилиш ишларида иштирок этган ва уни арабийлаштирган. Биз қуйида «Зиж»ни изоҳлашда Улуғбек Коший томонидан айтилган кўп ғоялардан фойдаланганлигини кўрамиз. Ҳақиқатан ҳам Насриддин Тусийнинг «Зиж Элхоний»сини мукаммаллаштириб, «Зиж хоқоний»ни ёзган Кошийга зижларнинг жумбоқлари аввалдан маълум эди. Ёш олим Улуғбекка у кўп фойдали маслаҳатлар бериши мумкин эди. У Мароға расадхонасининг тузилиши ва ишлаш тамойилини ҳамда ўша расадхона қурилиши ҳақидаги муҳандислик ғояларининг асосий муаллифи бўлиб қолди. Унинг бевосита иштирокида Улуғбек расадхонаси режалаштирилди. Покистонлик олим Аббос Ризвий айтганидек, «Кошийнинг астрономия ва астрономик асбобларни, қадимги ва яқин ўтмишдаги астрономлар, айниқса, Мароға ва Шероз расадхоналари астрономлари ишларининг яхши билганлиги уни нодир бир шахсга айлантирганди».

Жамшид Коший жуда қимматли бир ҳужжатни—XV аср 20-нчи йиллари бошида Кошонга, ўз отасига ёзган мактубини қолдирган. Бу мактубда у Улуғбекнинг нодир ақлий заковатига юксак баҳо беради².

Улуғбек «Зиж»ининг муқаддимасида номи эслатилган самарқандлик учинчи йирик олим Аловуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи (1402 йилда туғилган) эди. Улуғбек уни илиқ сўзлар билан тилга олади ва уни «фарзанди аржманд» дейди, аслида бу сарой қушчисининг ўғли бўлган бўлса ҳам, Аловуддин Улуғбекка унинг ўз ўғилларидан ҳам содиқ эди. Кейинчалик у Мовароуннахрнинг йирик олимларидан бири бўлиб шаклланди ва Шарқ билан Ғарб фанини туташтирувчи бир ҳалқа бурчини ҳам адо этди.

1449 йил кузидаги фожеали воқеалардан сўнг Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазиятнинг барқарорлиги йўқолади. Самарқандда Улуғбекдан кейинги Темурий ҳокимлар дунёвий фанларга қизиқиш билдирмайдилар. Шунинг учун XV аср 60-нчи йилларининг бошида Али

¹ Таъриб Зиж Улуғбек ли-Жамшид ал-Коший. Уър ФА ШИ қўлёмаси № 2123. 43 а варақ.

² Юсупова Д. Ю. Письмо Гийас ад-Дина Коши в своему отцу в Кашан. — В сб: Из истории науки эпохи Улуғбека. Ташкент, «Фан», 1979, с. 37—64.

Қушчи Самарқандни тарк этади ва аввалига Хуросонга, сўнг Қермонга боради ва у ерда 1465 йилгача яшайди.¹ Уша йили у Табризга кўчади; бунгача бу шаҳарни Те-мурийлар қўлдан бой берган ва уни Оқ Қўйунлу туркман сулоласи бошқарарди. Табризда саккиз йил яшаганидан сўнг Али Қўшчи 1473 йил бошида Усмонли туркларнинг янги пойтахти Истамбулга кўчади ва 1474 йили декабрида шу ерда қазо қилади.

Али Қушчи Истамбулга келиши биланоқ Аё София масжидида мадраса ташкил қилиб, унга олимларни тўплайди ва математика, астрономия соҳасида тадқиқотлар олиб боради. Турк фан тарихчиси Солиҳ Закийнинг тан олишича, Али Қушчининг Истамбулга келгунига қадар Туркияда ҳеч ким астрономия ва математика билан жиддий шуғулланмаган ва Али Қушчи бу соҳада биринчи бўлган; у шу мамлакатда астрономия соҳасидаги тадқиқотларга асос солган.¹

Биз бу ерда Улуғбекнинг Самарқанд илмий мактабининг ўзагини ташкил қилган энг асосий олимларнинггина номларини эслатдик. Албатта, бу шаҳарда илмга асосий туртки берувчи ва унинг ташкилотчиси Улуғбекнинг ўзи эди. Унинг ташаббуси билан 1417 йили бир вақтнинг ўзида Самарқанддан ташқари Бухоро ва Ғиждувонда ҳам мадраса қурилиши бошланади. Самарқанддаги мадрасанинг қурилиши 1420 йили тугалланади ва ўша йили расадхона қурилиши бошланиб, кейинги йили у ҳам ниҳоясига етказилади. Т. Н. Қори-Ниёзий айтганидек, «Улуғбек мадрасани битказгач, унга дарс берадиган олимларни шахсан ўзи танлаб олди. Бунинг учун олдиндан улар билан суҳбатлашади ва уларнинг илмий малакаси етарли эканлигига ишонч ҳосил қилади».² Мадрасада Улуғбекнинг ўзи ҳам маърузалар ўқийди.

Ҳэнди Улуғбекнинг ижодига келсак, «Зиж»дан ташқари унинг қаламига яна уч асар мансуб. Энг аввало улардан бири «Бир даражанинг синусини аниқлаш ҳақида рисола» («Рисола фи истихраж жайб даража ваҳида») дир. Авваллари бу номли рисолаи Қози Зода ёзган деб ҳисобланарди ва унинг Мирим Чалабийнинг «Дастурул амал ва тасҳиҳ ал-жадвал» асарида келтирилган парчасини Б. А. Розенфельд русчага таржима қилиб, Жамшид Қошийнинг мазкур асарлари билан биргаликда

¹ Солиҳ Закий. Осория боқия. I жилд. 197 бет.

² Қори-Ниёзий Т. Н. Улуғбек ва унинг илмий мероси. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 72-бет.

чоп этган эди. Ушбу сатрлар муаллифи мазкур рисолани Қози Зода эмас Улуғбек ёзганлигини аниқлади ва бу ҳақда Б. А. Розенфельд билан бирга матбуотда билдирди.¹ Улуғбек «Зиж»и устида ишлаётиб, Биржандийнинг унга ёзган шарҳида рисоланинг тўлиқроқ вариантни топиб, унинг русча таржимасни кашф этишга муваффақ бўлди. Энди бу рисоланинг Берлин ва Қоҳирада иккита нусхаси борлиги аниқланди.²

Улуғбекнинг «Рисолаи Улуғбек» деб номланган яна бир математик рисоласи Ҳиндистонда Алигарҳ университети кутубхонасида сақланади. Бу рисола ҳали бутунлай ўрганилмаган.

Улуғбек яқин вақтларгача фан тарихида фақат астроном ва математик сифатида маълум эди, ҳолбуки ўрта аср муаллифлари уни классик араб ва форс адабиётининг мوزик тарафларидан хабардор, мусиқа ва тарихни билувчи сифатида таърифлар эдилар. Таниқли олим Б. А. Аҳмедов биринчи бўлиб Улуғбек мўғул давлатининг тарихига оид «Тарихи арбаъ улус» номли тарихий асар ёзганлигини аниқлади ва уни нашрга тайёрлади (Т., «Чўлпон» нашриёти, 1994). Асарнинг биргина, тўлиқ бўлмаган нусхаси Лондонда собиқ Британия Музейида сақланади.³

Улуғбекнинг бутун дунё миқёсида унга шуҳрат келтирган асосий асари «Зижи Улуғбек», «Зижи султоний» ва «Зижи жадиди Курагоний» номлари билан маълум. Улуғбек «Зижи» ўрта аср астрономияси ва математикасига доир ёзма манбаълар ичида энг кўп сонда сақланганларидандир (108 нусха), фақат Насриддин Тусий «Таҳрири Уқлидис»ининг нусхалари ундан биров кўп (126 нусха). Бу эса Улуғбек асарларининг ислом дунёсида ниҳоятда оммабоп бўлганлигидан далолат беради.

¹ Аҳмедов А. О. Комментариях «Абд ал-аль Хусайна Биржандий к «Зиджу» Улуғбека. — В кн: Из истории науки эпохи Улуғбека. Ташкент «Фан», 1979, с. 69—109; Аҳмедов А. Розанфельд Б. Кто был автором «Трактата об определении синуса одного градуса?» В. сб: «Общественные науки в Узбекистане». 1975, №10, с. 51—53.

² Матвиевская Г. П., Розенфельд Б. А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII—XIX вв.) кн. 2—М. «Наука». 1983, с. 493.

³ Аҳмедов Б. А. Улуғбек и его исторический труд. «Тарих—и арба улус». — В кн: Из истории науки эпохи Улуғбека.

а) «ЗИЖ» ЕЗИЛИШИДАН МАҚСАД ВА УНИНГ ЕЗИЛИШ ВАҚТИ

Аввало шунни айтиш керакки, ўрта асрлардаги мусулмон зижлари ёки юлдузлар жадвали келтирилган астрономик асарлари икки турга бўлинади: биринчи турга астрономлар ўзларининг шахсий кузатишларига асосланган асарлар киради, иккинчи турга — бир неча зиж ёки астрономик асарларни назарий умумлаштириш асосида тузилган асарлар киради — бу кейингиларида сайёралар ёки юлдузларни муаллифнинг ўзи кузатиб, аниқлаштиришлар киритган бўлиши мумкин. Мусулмон муаллифларининг кўплаб асарлари ана шу иккинчи турга киради. Берунийнинг «Қонуни Масъудий»си, Насириддин Тусийнинг Хулогухонга (1256 — 1265) бағишланган «Зижи Элхоний»си ва Жамшид Кошийнинг Шоҳрухга бағишланган «Зижи хоқоний дар такмили зижи Элхоний»си шу иккинчи тур асарлар жумласидандир.

Биринчи тур асарларга Абдурахмон Сўфийнинг (901-986) «Турғун юлдузлар суратлари» («Сувар ал-кавакиб ас-сабита») асари киради.¹ Бу асар Сўфийнинг Форсда Бувайҳий ҳоким Азудаддовла Фанна Хусрав саройидаги кўп йиллик кузатишлари натижасидир. Унда Сўфий Птолемейдан (м. П аср) кейин биринчи бўлиб ўзи кузатган 1017 та юлдуз жадвалини келтиради. Ундан кейинги олимлар то Улуғбек давригача Сўфий жадвалига асосланганлар. Бироқ Беруний «Қонуни Масъудий»да Сўфийни катта танқид остига олади ва уни илмий танқидийлик ва қатъийликни қорин эҳтиёжларига алмаштирганликда айблайди, ўзи эса Птолемей «Алмажистий»сига асосланган ҳолда 1029 юлдуз жадвалини келтиради. Насириддин Тусийнинг «Зижи Элхоний»сида фақат 60 юлдуз жадвали келтирилади. Шундай қилиб, XV аср бошларига келиб, астрономия фанида аниқ ва тўлиқроқ юлдузлар жадвалига эҳтиёж туғилди.

Ундан ташқари тўлиқ юлдузлар жадвалининг ниҳоятда кам ва ҳатто йўқлигининг объектив сабаблари ҳам бор эди. Шундай сабаблардан бири — ўрта асрлардаги геоцентрик астрономияда Зухал (Сатурн)нинг 29,5 йилга тенг бўлган ўз орбитаси бўйлаб битта тўлиқ айланиш даври муаммоси ҳам бор эди. Бу муаммога кўра узунлама ва кенгламалари маълум бўлган бир кузатиш жо-

¹ Сувар ал-кавакиб Абдурахмони Сўфи. Таржуман форси ба— қалами Хожа Насир ад—Дини Туси, Техрон, 1351. 1973.

Йининг ўзида қарийб ўттиз йил давомида сайёра ва юлдузларни узлуксиз кузатиб бориш керак эди, шундагина улар ҳақидаги маълумотлар тўлиқ ва мукамал бўларди. Шунинг учун мунажжимлар қадимги даврлардаёқ астрономик жадвалларда 30-йиллик даврни, яъни «Зухал даврини» қабул қилган эдилар. Акс ҳолда жадвал, яъни давр тўлмай қолиб, сайёраларнинг ҳаракатлари ҳақида ўша асарда тўпланган маълумот қониқарсиз ва камтук бўлиб қоларди.

Бу принципга кўра жадвалларда сайёралар ҳаракатларининг эклиптик координаталари бирор бошланғич тарихдан (эпоха) унинг 30 йилига бирма-бир келтирилади. Кейин шу 30 йилдан кейинги йиллар йиғиндисига, ҳатто бир неча асрга 30-йиллик даврлар бўйича умумлаштирилади.

Уруш-жанжаллар, сиёсий тўнтаришлар, жойдан-жойга кўчишлар, 30-йиллик тугамасидан мунажжимнинг ўлиши туфайли ёки бу ишларга кўмак қилувчи ҳомий йўқлигидан камдан-кам ҳолларда 30 йил давомида бир шаҳарнинг ўзида бир мунажжимнинг ўзи астрономик кузатишлар олиб бориш имконига эга бўлган. Фақат Птолемей ва ундан 800 йил кейин Сўфий шундай имкониятга эга бўлдилар: улар иккиси ҳам подшоҳларнинг ҳомийлигида осоишталикда кузатишлар олиб бордилар. Улуғбек эса ҳам султан, ҳам олим бўлгани учун унинг имконияти аввалгиларникидан икки баравар қулай бўлди, чунки у олим сифатида ўзи ва ходимлари олдига аниқ ва равшан масалаларни қўя олди, бой давлатнинг султони сифатида эса бу илмий масалаларнинг ечилишини тўла моддий таъминлай олди.

Яна шу айтганлардан ташқари Самарқанд Улуғбекнинг кузатишига кўра $39^{\circ} 37' 23''$ кенгламага эга бўлиб, Птолемей ва Сўфийлар кузатиш олиб борган Искандария ва Шероз шаҳарларидан анча шимолда жойлашган. Шунинг учун Улуғбек олдида ўтмишдошларининг жадвалларини Самарқанднинг кенгламасини эътиборга олиб аниқлаштириш вазифаси ҳам турарди. «Зиж»ни ёзишда Улуғбек ана шу муаммоларни ҳал қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Энди «Зиж»нинг ёзилган санаси ҳақидаги мураккаб масалага келсак, унинг Ҳиндистонда Патна шаҳрида Салор Жанг кутубхонасида 1041 рақам билан сақланган нусхасидан бошқа бирор қўлёзма нусхасида «Зиж»нинг ёзилган санаси ҳақида ҳеч бир маълумот келтирилмаган. Мазкур қўлёзма охирида мана бундай тарих

келтирилган: «Буни Улуғбек ибн Шоҳруҳ ибн Темур ибн Курагон ҳижрий ~~хали~~ йилда ёзиб тартибга солди», дейилган. Бу тарих айрим ҳужжатларга зид келади. Масалан, «Темур ибн Курагон», яъни «Темур—Курагоннинг ўғли» иборасини олайлик. Темурнинг ўзи «гурагон», яъни мўғул хонининг куёви эди. Унинг отаси Муҳаммад Тарағай Курагон эмас эди. Шунинг учун бундай хатога фақат хаттот томонидан йўл қўйилган бўлиши мумкин. Демак, бу қўлёзма Улуғбекнинг хатти-нусхаси бўлмай, ким томонидандир кейин кўчирилган. Шунинг учун тарихда келтирилган абжад рақамига ҳам жуда ишониб бўлмайди. У рақамни 843 ва 848 деб ўқиш мумкин, булар эса мелодий 1439 ва 1444 — 45 йилларга тўғри келади. Биринчи рақам (843/1439) ташланиши керак, чунки бунда Улуғбекнинг Самарқанддаги астрономик кузатишларидаги 30-йиллик даврнинг боши 1409 йилга тўғри келарди, бу пайт эса Улуғбек Мовароуннаҳрда эмас, отаси ёнида Ҳиротда турарди. Иккинчи рақам эса ҳақиқатга яқиндир, чунки бу ҳолда 30-йиллик кузатиш даврининг боши 1414 йилга тўғри келади. Ҳақиқатан ҳам, бундан бир йил аввал 1413 йили Қози Зода Самарқандга келган эди. Демак, улар келаси 1414 йилиёқ яъни Улуғбек 20 ёшлигида астрономик кузатишни бошлаганлар.

Л. Седийодан бошлаб Улуғбек «Зиж»и билан шуғулланган барча муаллифлар бу асарнинг ёзилиш санасини ҳижрий 841—1437 йил деб кўрсатадилар. Бунда улар асардаги сайёралар ҳаракатига тааллуқли барча жадвалларда тарих деб ҳижрий 841 йил 1 муҳаррам, яъни 1437 йил 4 июли қабул қилинганига шама қиладилар. Улуғбек бу санани тарих (эпоха) деб олишининг сабаби бундайдир. Бу асарда йил ҳисобларига асос қилиб ҳижрий йил олинган. Ҳижрий қамарий йил 12 қамарий ойдан иборат бўлиб, бир қамарий ой деб икки янги ой орасидаги муддат, яъни 29,53059 кунга тенг бўлган синодик ой қабул қилинган. Лекин ҳижрий тақвимда барча тоқ ойлар 30 кундан ва жуфт ойлар 29 кундан иборат деб қабул қилинган (охирги ойн 30 кун деб қабул қилинган кабиса ойн бундан мустасно). Мусулмон мунажжимлари илк ўрта асрлардан 30 қамарий йиллик даврни қабул қилганлар ва унда 354 кунлик 19 оддий йил ва 355 кунлик 11 кабиса йили ҳисоблаганлар. Шунда бу даврдаги кунлар сони $354 \cdot 19 + 355 \cdot 11 = 10631$ кун бўлиб, бу даврдаги ҳақиқий кунлар сони $354,36708 \cdot 30 = 10631,0124$ дан фақат 0,0124 кунга фарқ қилади.

Бу 30-йиллик даврлар ҳижрий биринчи йилдан бошланган ва у йил оддий йил ҳисобланган. Бу даврнинг 2, 5, 7, 10, 13, 15, 18, 21, 24, 26 ва 29-нчи йиллари кабиса бўлган. Улуғбекнинг ҳаётида бундай 30-йиллик даврларнинг навбатдагиси ҳижрий 841 йил 1 муҳаррамида бошланган. Ана шу сана Улуғбек «Зиж»ида қабул қилинган тарихдир, лекин асло унинг ёзилиш санаси эмас.

Шундай қилиб, абжад рақамларини 848 ҳижрий, яъни мил. 1444 йил деб ўқилиши тўғридир ва бу сана «Зиж»нинг ёзиб тугалиш санасидир.

б) «ЗИЖНИНГ МАЗМУНИ

Улуғбек «Зиж»и умумий муқаддима ва тўрт китоб (мақола)дан иборат. Муқаддиманинг бошида Улуғбек Қуръон оятлари ва ҳадисларини келтириш билан астрономия фанининг зарурлигини асослайди. Бундан кейин «Сўнгра...» сўзи билан бошланадиган хат боши «Зиж»нинг муаллифи Улуғбек бўлганлигига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бироқ қуйроқда у бу асарда Қозизода Румий, Жамшид Коший ва Али Қушчиларнинг қай даражада иштирок этганликлари ҳақида ҳам тўхталарди. Муқаддиманинг бу қисмидан биз Жамшид Коший «Зиж»га тааллуқли ишлар бошланган пайтларидаёқ вафот этгани ҳақида хабардор бўламиз. Маълумки, Жамшид Кошийнинг Улуғбек кутубхонаси учун ёзилган «Мифтоҳ ал-ҳисоб» асари ҳижрий 830 йил жумодиул-аввалнинг 3-нчи (мелодий 1427 йил 2 мартда) ёзиб тугатилган. Маълумотларга кўра Коший 1429 йил 22 июнда вафот этган. Балки бу пайт «Зиж» устидаги асосий ишлар ҳали бошланмаган ва унинг жадваллари учун маълумот тўплаш жараёни кетаётган бўлган.

«Зиж»нинг биринчи китоби муқаддима ва етти бобдан иборат. Муқаддимада Улуғбек кунларнинг турлари — ҳақиқий ва ўртача кунларни, ҳар хил халқларда кун бошини ўлчаш усулларини таърифлайди, шунингдек текис ва замоний (эгри) соатларни таърифлайди. Улуғбекнинг турк — уйғурларда вақт ўлчаш ҳақидаги маълумоти диққатга сазовордир: бу маълумотларни у Жамшид Кошийнинг «Зиж»и Хоқоний»сидан олган бўлиб, бу ҳам ўз галида уларни Насириддин Тусийнинг «Зиж»и Элхоний»сидан олган. Мана бу: кашку (сичқон), ут (буқа), лу (аждар), йунад (от), бичин (маймун), дақуқ (товуқ) каби архаик номлар бу қисмдаги маълумотлар

жуда қадимги, балки мелод бошларига тааллуқли, эканлигини кўрсатади.

«Зиж»нинг I китобининг I боби ҳижрий тақвимда йил ва ой бошларини аниқлашга бағишланган. Бироқ Улуғбек ҳижрий биринчи йилнинг бошланган биринчи куни, яъни 1 муҳаррами деб, ҳозирги синхроник тақвимларда қабул қилинган 622 йил 16 июлидан фарқли ўлароқ, 15 июлни қабул қилган. Шунинг учун унинг маълумотларини ҳозирги замон тақвимларига мослаштириш учун ҳозир бўлган натижага бирни қўшиш керак бўлади.

Шу китобнинг 2 боби «румлар тарихида», яъни мелоддан аввалги 312 йил 1 октябрида, яъни Искандар III. Селевкийнинг тахтга ўтирган куни бошланган тарихдаги йиллар ва ойлар бошларини аниқлашга бағишланган. Бу тарихни (эраи) одатда Искандар тарихи дейишади ҳам. Лекин бу билан Искандар Зулқарнайн тарихи назарда тутилмайди.

Кейинги боб «Форслар тарихида», яъни Эроннинг Сосонийлар сулоласидан энг сўнгги шаҳаншоҳи Иаздигурд III ибн Шаҳриёрнинг тахтга ўтирган куни бошланган тарихдаги йиллар ва ойлар бошланишини аниқлашга бағишланган.

Китобнинг 4 боби уч тарихдан бирида сана берилганда бу санани қолган икки тарихда аниқлашга бағишланган ва бунга мос жадвал келтирилган бўлиб, зотан бу жадвал ҳижрий, юноний (румий) ва форсий тарихларни бирдан бошқасини аниқлаш учун синхронистик жадвалдир.

5 боб Салжуқий судтон Жалолиддин Маликшоҳ ибн Алп Арслон (1072 — 1092) номи билан боғлиқ бўлган маликий (ёки жалолий) тарихини аниқлашга бағишланган. Маликий тарихи 1079 йилнинг ҳақиқий баҳорги тенгкунлик бўладиган куни, яъни 16 март куни қабул қилинган бўлиб, бунини Умар Хайём (1048 — 1131 йиллар) бошчилигидаги мунажжимлар ўтказган тақвим ислоҳоти натижасида аниқланган. Маликий тарихидан Салжуқийлар давлатида, Ануштегиний—Хоразмшоҳлар ва Темурийлар давлатида фойдаланилган. Бироқ XV асрдан кейин бу тарих унутилган.

Шу китобнинг 6 боби, унинг деярли ярмини ташкил қиладиган ва ўн бўлимдан иборат бўлиб, даврий тақвимга ва Хитой билан Туркистонда вақт ўлчаш масалаларига бағишланган. Бу бобда Улуғбек «Туркистон» деб, ҳозирги Шарқий Туркистон билан Марказий Хитой-

ни, яъни қадимги уйғурлар ватанини назарда тутган кўринади. Чунки у келтирган ойлар, мучаллар ва чоғларнинг туркча номлари Урта Осиёдагидан ниҳоятда катта фарқ қилади. Улуғбек хитойларнинг олтмиш йиллик даврий ҳайвоний тақвим бўйича вақт ўлчаш усулларининг асослари хусусида муфассал тўхталади. Юқорида Хусайн Биржандийга ҳавола қилиб айтганимиздек, Улуғбек бу бобдаги маълумотларни Кошийнинг «Зиж хоқоний»сидан олган.

Ниҳоят, шу китобнинг охириги, еттинчи боби кўрилган тақвимлардаги машҳур кунлар ва байрамларга бағишланган.

Улуғбек «Зиж»ининг талай қисмини 22 бобдан иборат бўлган II китоби ташкил қилади. Бунда асарнинг бутун математик аппарати келтирилган. Унда ясси ва оферик тригонометриянинг ва сферик астрономиянинг масалалари баён этилган.

Улуғбек «Зиж»ининг III китоби сайёралар ҳаракати назариясига ва юлдузлар астрономиясига бағишланган.

Улуғбек «Зиж»ининг IV китоби илми нужумга—астрологияга бағишланган. Биринчи боб туғилиш толиғига бағишланган бўлиб, етти бўлимдан иборат. Биринчи бўлим намудорларни, яъни тахминий толиғларни аниқлашга бағишланган. Улуғбек Птолемей, Ҳермес ва Зардуштга тегишли учта қадимги намудорни келтиради. Бундан ташқари у уй соҳиби, хайлаж деган астрологик тушунчаларни ҳам аниқлайди. Шу бобнинг иккинчи бўлимида ёритгич ҳодиса уфқининг кенгламаси аниқланади.

Бобнинг тўртинчи бўлими ёритгичлар нурларини проекциялашга, яъни эклиптика ёки осмон экватори даражаларини алмаштиришга бағишланган. Бешинчи бўлим дирекцияларга, яъни ёритгичлар нурларининг йўналтирилишига, олтинчи бўлим — туғилиш муддатларининг тугалиши ва еттинчи бўлим — туғилиш фирдорийлари (давралари) ва тарбия йилларига бағишланган.

IV китобнинг яқинчи боби дунё толиғига тааллуқли далолатларга бағишланган.

Улуғбек «Зиж»ни баён этишда амал қилган услубига кўра ниҳоятда камсуқум бўлиб, Птолемей, Беруний ва Абдураҳмон Сўфийдан бошқа ўтмишдошларни ва манбаъларни тилга олмайди. У Птолемейнинг «Алмажистий»си ва «Китобу самара»сидан фойдаланган. Ундан ташқари у Берунийнинг «Қонуни Масъудий»сидан ва Абдураҳмон Сўфийнинг «Сувари кавокиби собита»

(«Турғун юлдузлар тасвирлари») китобидан фойдаланган. Хусайн Биржандий айтишича, у Жамшид Кошийни «Зижи ҳоқоний»сидан ҳам фойдаланган, айниқса ўз асарининг бошланғич, хронологияга тааллуқли қисмида.

Улуғбек «Зиж»ида математиканинг мавқеи юксак даражада эканлиги, ҳисоблаш усулларининг мукаммаллигидан у ўз ўтмишдошларининг ва Самарқанд илмий мактаби олимларининг математика соҳасидаги энг юксак ютуқларидан фойдалангани кўринади.

Э. С. Кеннеди айтишича, Улуғбек ўзида аввалги астрономларнинг ишларини қайта текшириб, уларга катта аниқлик киритган. Хусусан Улуғбекда Ой параллакслари жадвали Жамшид Кошийнинг жадвалларидан анча аниқдир. Бироқ Улуғбек «Зижи»да ундан аввалроқ яшаган сурнялик мунажжим Ибн аш-Шотирнинг (1304-1375) таъсири сезилмаганлиги ажабланарлидир. Ҳолбуки у В. Робертс ва Э. Кеннеди аниқлаганларига қараганда сайёралар, Қуёш ва Ой ҳаракатлари назариясида. Н. Коперник таълимотига анча яқин бўлган.

в) «ЗИЖ»НИНГ УРГАНИЛИШ ТАРИХИ

Улуғбек «Зижи»нинг астрономия тарихи учун аҳамияти беқимс ва бебаҳодир. Сайёралар, Қуёш ва Ой ҳаракатлари борасида юлдузлар жадвали ва қўлланилган математик усулларига кўра ўрта асрларда ёзилган астрономик асарларнинг энг мукаммали бўлиб, Улуғбек «Зижи» энг аввало мусулмон мамлакатларида астрономиянинг ривожланишига улкан таъсир кўрсатди. Улуғбек «Зижи»га энг илк шарҳлардан бирини унинг содиқ шогирди Аловуддин Али Қушчи ёзиб, уни «Шарҳи Зижи Улуғбек» деб атади. Бу шарҳнинг ўндан ортиқ нусхалари сақланган. Бироқ Али Қушчининг шарҳи унинг обрў-эътибори юқорилигига қарамай, катта шуҳрат қозонмади.

Уша XV асрда қоҳиралик мунажжим Шамсиддин Муҳаммад ас-Сўфий ал-Мисрий (вафоти тахм. 1495 йил) «Улуғбек «Зижи»ни осонлаштириш (Тасҳил Зижи Улуғбек») номли асар ёзди ва унда Улуғбек жадвалларини Қоҳира кенгласига мослаштирди. Умуман олганда бу асарда Улуғбек «Зижи» қайта ишланган. Ал-Мисрий яна икки асарида Улуғбек «Зижи» масалаларига мурожаат қилади. Улар — «Етти сайёра эфемерида»

лари» («Тақвим кавокиби сабъа») ва «Улуғбек улусига кўра иккинчи ечим жадваллари» (Жадвал ал-маҳлул ас-соний ала усул Улуғбек»). Шундай қилиб, бу араб олимнинг 21 асаридан учтаси тўғридан-тўғри Улуғбек «Зижи» билан боғлиқ экан. Балки чуқурроқ ўрганилса қолган 18 тасидан яна Улуғбек асари билан боғлангани топилар. Лекин ҳар ҳолда бу муаллиф ўзининг изоҳлари ва қайта ишлаши билан араб дунёсининг диққатини ўзбек олимнинг асарига жалб қилди.

Али Қушчининг шогирди Абдулқодир ибн Ҳасан Руёний Лаҳижий (вафоти 1519 йил) теурийлардан бири бўлмиш Али Мирзо ибн Маҳмуд Мирзога (вафоти 1487 йил) атаб «Зижи мулаххаси Мирзой» номли асар ёзиб, унга Мирзо Улуғбек «Зижи»дан кўп нарсани киритди. Суриялик олим Зайнуддин ал-Жавҳарий ас-Солиҳий (XV аср) «Ад-дурр ан-назм фи тасҳил ат-тақвим») («Тақвимни содалаштириш ҳақида тизилган дурлар») номи билан Улуғбек «Зижи»ни қайта ишлади.

Улуғбек «Зижи»га ёзилган энг яхши мукамал шарҳ Низомиддин Абдулалӣ ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Биржандий (вафоти 1525 йил) томонидан 1523 йили ёзилган «Шарҳи Зижи Улуғбек»дир. Биржандий ўзининг «Шарҳи»да Улуғбек «Зиж»ида айтилмаган барча сирларини ойдинлаштиради. Улуғбек асаридаги камсуқумлилик ва умуман унинг тузилиши шу китоб бошланган пайтидаёқ уни тушунтирувчи ва изловчи асар ёзилиши мўлжалланган эди, деган фикрга олиб келади. Ана шундай асарни Биржандий ёзиб, Улуғбек келтирган барча қоидалар, исботлар, чизмалар изоҳлар ва сонли мисоллар билан тўлдиради. Биржандий ўз «Шарҳ»ига «Зиж» ёзилганидан кейин ўтган салжам саксон йил ичида тўпланган маълумотларни ҳам киритган. Биржандий «Шарҳи»ни диққат билан таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, совет даврида айтилган фикрларга зид ўлароқ, XVI асрнинг биринчи чорагида Мовароуннаҳр ва Хуросонда математика ва астрономия фанларининг ривожланиш даражаси анча юқори бўлган.

Икки буюк самарқандлик олим — Қози Зода ва Али Қушчининг набираси Мирим Чалабий (вафоти 1525 йил) «Дастур ал-амал ва тасҳиҳ ал-жадвал» («Амаллар дастури ва жадваллар тузилиши») номи билан «Зиж»га шарҳ ёзиб, у ҳам бунга Улуғбекнинг мазкур риеоласини киритган.

Эрон олими Ғиёсиддин Мансур ал-Хусайний аш-

Шерозий (вафоти 1542 йил) «Зиж»га «Рисола дар таъниқ «Зиж»Улуғбек» («Улуғбек «Зиж»ини аниқлаштириш ҳақида рисола») номи билан шарҳ ёзди.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII — XVIII асрларда қатор мусулмон олимлари Улуғбек «Зиж»ини шарҳлаш ва қайта ишлаш билан шуғулландилар. Чунончи суриялик олим Тақиддин аш—Шомий (1526—1585) «Зиж»ни қайта ишлади.

Мисрлик олим Абдулқодир ал-Мануфий аш-Шофийий (XVI аср) «Жадовил маҳлул ал—матوليъи ал—фалакиййа» («Эклиптика матолиъларининг муфассал жадваллари») асарига тўғридан-тўғри Улуғбек «Зиж»дан олинган бурж матолиълари жадвалларини киритади.

Ҳиндистонда император Акбар (1556—1605) саройида ишлаган эронлик олим Шоҳ Фатҳуллоҳ Шерозий (вафоти 1589 йил) Улуғбек «Зиж»ни урду тилига таржима қилди.

Ҳиндистонлик олим Фаридиддин Деҳлавийнинг (вафоти 1629 йил) «Қорномайи соҳибқирони соний — Зиж Шохжаҳоний» («Соҳибқирон сонийнинг қорномаси — Зиж Шохжаҳоний») номи асарини Улуғбек «Зиж»нинг катта таъсири остида ёзган. Ундаги кўплаб жадваллар Улуғбекдан олиниб Деҳли кенғламасига мослаштирилган. Асар Ҳиндистоннинг Бобурий султонларидан Шохжаҳон I (1628 — 1657)га бағишланган.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Ҳусайн Қасъа номи астроном Улуғбек «Зиж»ини «Гунъа ат-талиб фи тақвим ал-кавокиб» («Сайёралар эфемеридалари ҳақида талаб қилувчилар учун етарликлар») номи билан қайта ишлади.

Улуғбек «Зиж» мисрлик олим Ризвон ар-Раззоқ ал-Мисрийнинг (вафоти 1710 йил) ижодида муҳим ўрин тутди. Унинг «Асно ал-мавоҳиб ли тақвим ал-кавокиб» («Сайёралар эфемеридалари учун олий ҳадиялар»), «Аз-зиж ал-муфид ала усул ар-расад ал-жадид» («Янги расад усули учун фойдали зиж») номи асарлари Қоҳира узунламасини эътиборга олинган ҳолда Улуғбек «Зиж»ининг қайта ишланганидир. Унинг яна икки асари — «Ад-дурр ал-фарид ала-р-расад ал-жадид» («Янги расад ҳақида алоҳида дурлар») «Зиж ли тувл Миср ал-Қоҳира» («Миср — Қоҳира узунламаси учун зиж») ҳам Улуғбек «Зиж» таъсири остида ёзилган.

Ва ниҳоят ҳинд олими ва давлат арбоби Савой Жай Сингх (1689—1743) Ҳиндистоннинг Бобурий сул-

тони Муҳаммадшоҳнинг (1719—1748) фармони билан Улуғбек расадхонаси ҳолатларини ўрганиб, Деҳли, Банорас, Жайпур, Ужжайн ва Муттарада расадхоналар қурди. Кейин у ҳомийлик қилган султонга бағишлаб «Зиж Муҳаммадшоҳий»ни ёзди. Т. Н. Қори Ниёзий қатор ишларида Савой Жай Сингх асарининг Улуғбек «Зиж»и билан боғлиқлигини кўрсатди.

Улуғбек номи Оврупода ва умуман ғарб дунёсида буюк бобоси амир Темурнинг шуҳрати туфайли анча тез маълум бўлди. Темурнинг Боязид устидан зафарни ҳақидаги хабар XV аср бошидаёқ Оврупода яшин тезлигидек тарқалган эди. Чунки 1402 йилги Анқара яқинидаги жангда испан элчилари Пайо ва Эрнан иштирок этиб, бу ҳақда тезда Испанияга хабар етказган эдилар. Испания орқали эса бутун Ғарбий Оврупо бу оламшумул тарихий воқеа ҳақида хабардор бўлган эди. 1582 йили Клавихо «Қундаликлари»нинг Севилияда нашр этилиши ва 1607 йили Парижда «Буюк Темурланг тарихи»нинг нашр этилиши гуркираб ривожланиб келаётган Оврупанинг маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этди. Шунинг учун инглиз астрономи **Жўн Гривс (1602—1652)** томонидан 1642 йили латин тилида Ғарбий Оврупода Улуғбек «Зиж»и бўйича нашр этилган энг биринчи асарнинг ҳатто номидаёқ Улуғбек «буюк Темурлангнинг набираси» деб эслатилади. Бу нашрда Улуғбек юлдузлар жадвалининг бир қисми (98 юлдуз) келтирилади. Уша йили Гривс Лондонда «Зиж»даги географик жадвалларнинг латинча таржимасини нашр этди. 1650 йили Гривс Улуғбек «Зиж»ига тегишли учинчи ишини — унинг хронологияга тааллуқли қисмини, чиқарди. Бу ишларнинг охириги иккиси икки йилдан кейин қайта чоп этилди. 1665 йили яна бир инглиз олими — **Томас Хайд (1636—1703)** **Жўн Гривс** билан алоқасиз равишда Улуғбек «Зиж»даги юлдузлар жадвалини форс ва латин тилларида нашр этди.

1690 йили Полшада Гданск шаҳрида Ян Гевелий (1611—1687) «Продромус астрономия» асарини нашр этди. Бу асарда у Улуғбек юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Риччиоли, Вилгелм IV ва ўзининг жадваллари билан солиштирди.

1711 йили Оксфордда Улуғбекнинг географик жадвали қайта нашр этилди. Уша Оксфордда 1807 йили мазкур жадвал юнон тилида ҳам чиқди.

1725 йили инглиз астрономи Д. Флемстид (1646 —

1719) ҳам Улуғбекнинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Вилгелм IV, Ян Гевелийнинг ва ўзининг жадвали билан бирга нашр қилдирди.

1767 йили инглиз олими Г. Шарп, 1803 йили Фр. Бейли (1774—1844) Т. Ҳайд томонидан тайёрланган Улуғбек юлдузлар жадвалининг учинчи анча мукамаллаштирилган нусхасини чоп этдилар.

Француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) «Зиж» астрономик жадвалларининг бир қисмини нашр этди. Унинг ўзи 1847—1853 йилларда «Зиж» тўрттала китобининг назарий-кириш қисмларини, биринчи китоб муқаддимасини изоҳлари билан француз тилида босмадан чиқарди.

Америкалик тадқиқотчи Э. Б. Нобл 1917 йили 27 қўлёзма асосида Улуғбек юлдузлар жадвали танқидий матнини босиб чиқарди. Ва ниҳоят, 1927 йили К. Шой «Зиж»нинг тригонометрик жадвалларини нашр этди.

Бундан сўнг Фарбда «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этиш тўхтади. Лекин шундай бўлсада Улуғбекнинг ижоди Фарб олимларининг диққат марказидан ҳозирги кунгача узоқлашмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Улуғбек «Зиж»ининг Фарбий Овруподаги шуҳрати, Англия ва Полшада унинг қисмлари нашр этилгандан сўнг. XVIII аср бошида авжига чиқади ва Франция билан Германияга ҳам тарқалади.

Француз астрономи Ж. Н. Делна (1688—1768) 1711 йилдан бошлаб «Зиж» билан маҳсус шуғулланди. У биринчи марта «Зиж»нинг тўла лотинча таржимасини амалга ошириш масаласини қўяди. Бунинг учун у форс ва араб тилларини ва астрономия тарихига доир асарларни ўрганди. Дедил Петр I (1672—1725) нинг таълифига кўра, 1726 йили эндигина Санкт Петербургга келди. Келганидан сўнг у бутунлай Улуғбек «Зиж» таъсири остида бўлган ҳолатда обсерватория барпо қилди ва Улуғбек «Зиж»ининг лотинча таржимаси устидаги ишларини ғайрат билан давом эттирди. Фан тарихи учун бир хайрли тасодиф юз бериб, қувғиндаги Гуржистон подшоҳи Вахтанг VI (1675—1727) ўғиллари Вахушти ва Бакар, котиби М. Кавкасидзе билан 1724 йилдан бери Петербургда яшарди. Бунгача Вахтанг VI котиби ва ўғилларининг иштирокида Улуғбек «Зиж»ини гуржи тилига таржима қилган эди.

«Зиж»нинг лотинча таржимаси устида ишларни да-
вом эттириш учун Делил Вахтанг VI ни ҳам жалб этди.
Бироқ Делил «Зижнинг мазмунини лотинчага тўла аф-
дариш учун шарқшунослик билимига эга бўлган киши
кераклигини англади. Шунинг учун унинг ташаббуси
билан хорижий ишлар коллегиясига Германиядан про-
фессор Г. Я. Кер таклиф қилинди. У эса Делил билан
биргаликда Улуғбек «Зиж»нинг лотинча таржимасини
тугатди. 1739 йил 25 июнда Делил Академия мажлиси-
нинг йиғилишида қилинган ишларнинг натижаси ҳақида
маъруза қилди.

Бироқ кейинчалик Делил ва Кернинг қилган ишлари-
нинг изи йўқолди. Уни фақат бизнинг давримизда ле-
нинградлик олима Н. И. Невская топди ва Улуғбек
«Зиж»нинг Петербург академиясидаги тарихини қатор
ишларда ёритди.

1749 йили Ж. Н. Делил Русиядан кетгандан сўнг
Петербургда «Зиж»ни ўрганиш бўйича ишлар тўхтаб
қолди. Русияда Урта Осиё тарихи, фани тарихига қизи-
қиш XIX аср охирида бу ерлар Русия томонидан батамом
босиб олинганидан кейин қайтадан уйғонади. Уша аср
охирида Темурнинг «Тузуклари» ва «Таржимаи ҳоли»
нашр этилди. 1908—1909 йиллар В. Вяткин олиб бор-
ган қазилар натижасида Улуғбек расадхонасининг
қолдиқлари ва судси топилди. Бу эса бутун дунё олим-
ларининг Самарқандга қизиқишини янгидан уйғотди.

Совет даврида Урта Осиё, Москва, Ленинград олим-
лари Улуғбек ва унинг даври ҳақида турли тадқиқотлар
нашр этдилар. Улардан фақат баъзиларигина Улуғбек
«Зиж»га алоқадор эдилар. Улар ичида энг муҳими
Т. Н. Кори Ниязийнинг икки марта босиб чиқарилган
ва кейинчалик ўзбек тилига таржима қилинган «Астро-
номическая школа Улуғбека» номли китоби эди. 50-нчи
йиллар бошида шу китоб чоп этилганида, бу ўша давр
фани даражаси учун мисли кўрилмаган оламшумул во-
қеа бўлди. Шунинг учун китоб муаллифи Сталин муко-
фоти билан тақдирланди.

Кори — Ниязий билан бир вақтда «Зиж»даги айрим
масалаларни Ф. Жалолов ҳам таҳлил қилди. У мутахас-
сислиги бўйича астроном бўлиб, «Зиж»ни мутахассис
сифатида таҳлил этди.

«Зиж»даги бир даражанинг синуси масаласи билан
Р. И. Ибодов шуғулланди ва бу борада номзодлик дис-
сертациясини ёқлади. Бироқ у фақат синуслар жадвали

билан чегараланиб, Улуғбекнинг «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола»сини эътиборга олмаган.

Улуғбек «Зижи»нинг Овруподаги тарихини ўрганиш, бу ёдгорликни оммалаштириш ва унинг муаллифи ҳаётининг айрим тарафларини ёритиш борасида Ўзбекистон ФА академиги В. П. Шчеглов беқиёс катта ишлар қилди. У 1968 йили «Ян Гевелий. Атлас звездного неба» китобини нашр этиб, ундаги кириш мақоласида биринчи марта Улуғбек юз тузилишини ўрганиш масаласи ва «Зиж»нинг Ғарбий Оврурога тарқалиш тарихи масаласини қўйди. У 1970, 1978 ва 1981 йилларда китобини қайта нашр этиб, ҳар галги нашрида у ёки бу тўлдириш киритди. 1977 йили бу китоб япон тилида босиб чиқарилди, унга Э. Б. Нобл нашр этган Улуғбек юлдузлар харитасининг французча таржимаси илова қилинган.

Улуғбек «Зиж»и ҳақидаги сўзларга хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Биржандий шарҳидан бошқа эслатилган адабиётларнинг биронтасида Улуғбекнинг асари тўла равишда таржима қилинмаган ва изоҳланмаган. Асарнинг баён этилиш услуби шундайки, уни ўрта асрлардаги шарҳсиз тўла равишда тушуниб бўлмайди. Шунинг учун бўлса керак, Улуғбек «Зижи» дунёга ўрта асрларда маълум бўлганига қарамай, бирор Овруро тилига тўла таржима этилиб, изоҳланмаган. Лекин бундай ишга эҳтиёж бундан бир аср бурун туғилган эди. Улуғбек «Зижи»ни тушунишга ёрдам берадиган асар Ҳусайн Биржандийнинг шарҳи бўлса ҳам, негадир у Қори — Ниёзийдан бошқа муаллифнинг диққатини жалб қилмаган. Бироқ бу муаллиф Ҳусайн Биржандий шарҳини комплекс ўрганиш масаласини қўймай, фақат ундаги, тор масалалар доираси билан чегараланган. «Зиж» устида ишлаш асносида бу шарҳнинг 245 — варағининг (қўлёзма № 704) деярли ҳаммасини рус тилига таржима қилишга муваффақ бўлдик. Биржандий шарҳи Улуғбекнинг камсуқумлик билан айтган сўзларини ва унинг асаридаги ноаниқликларни тўла баён этади. Улуғбек келтирган қоида ва формулаларнинг тўғрилигини иботлаш учун Биржандий кўплаб мисоллар келтирган.

Юқорида биз фақат «Зиж»нинг ўзига алоқадор адабиётларни эслатиб ўтдик. Шунинг ўзиёқ бу асарнинг бутун дунё фани тарихидаги роли улкан эканлигидан гувоҳлик беради. Бир неча аср давомида уни изоҳладилар, тадқиқ қилдилар ва уни тушунишга ҳаракат қилдилар. XVII асрда ва то XVIII аср ўрталаригача деярли

бутун Оврупо ўз фанининг даражаси ва аниқлигини унга солиштириб кўриб билди. Улуғбек «Зиж»и ўрта асрлардаги астрономиянинггиња эмас, балки математиканинг энг юқори чўққиси эди. Улуғбек қўллаган математик услуб, формулалар ва қондаларнинг юксак даражада аниқ эканлиги бундан гувоҳлик беради.

Илмий-оммабон нашр

АШРАФ АҲМАД

УЛУҒБЕК МУҲАММАД ТАРАҒАЙ

Узбек тилида

Муҳаррир Муҳсин УМАРЗОДА
Мусаввир Дамир УРАЗАЕВ
Техн. муҳаррир Мирзиёд ОЛИМ
Мусаҳҳиҳ Зироат ИЛҲОМ қизи

ИБ № 103

Теришга 27.04.94 да берилди. Босишга 5.07.94 да рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/2}. Босмаҳона қорози № 2. Юқори босма. Шартли босма табоғи 2,1. Нашр табоғи 2,5. 20000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда. Буюртма № 452.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 29.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. Тошкент — 194, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1.